

HJEMVENDTE SOLDATER

SFi DET NATIONALE
FORSKNINGSCENTER
FOR VELFÆRD

HJEMVENDTE SOLDATER

EN INTERVIEWUNDERSØGELSE

10:21

JENS KOFOD
ANN FENGER BENWELL
AGNETE ASLAUG KJÆR

10:21

HJEMVENDTE SOLDATER

EN INTERVIEWUNDERSØGELSE

JENS ERIK KOFOD
ANN FENGER BENWELL
AGNETE ASLAUG KJÆR

KØBENHAVN 2010
SFI – DET NATIONALE FORSKNINGSCENTER FOR VELFÆRD

HJEMVENDTE SOLDATER. EN INTERVIEWUNDERSØGELSE

Afdelingsleder: Lars Pico Geerdsen

Afdelingen for Socialpolitik og velfærdsydelser

Undersøgelsens følgegruppe:

Sten Scheibye, Soldaterlegatet

Anders Korsgaard, Rigshospitalet

Jens Bruun Lauritzen, Soldaterlegatet

Karin Holland, Horsens Kommune

Kim Kristensen, Kgl. Dansk Ambassade Paris

Jesper Helsø, Soldaterlegatet

Ann-Christina H. Salquist, Soldaterlegatet

Paul Bingley, SFI

Søren Leth Petersen, Københavns Universitet og SFI

ISSN: 1396-1810

ISBN: 978-87-7487-983-1

Layout: Hedda Bank

Forsidefoto: Hærens Operative Kommando

Oplag: Netpublikation

Tryk: Rosendahls – Schultz Grafisk A/S

© 2010 SFI – Det Nationale Forskningscenter for Velfærd

SFI – Det Nationale Forskningscenter for Velfærd

Herluf Trolles Gade 11

1052 København K

Tlf. 33 48 08 00

sfi@sfi.dk

www.sfi.dk

SFI's publikationer kan frit citeres med tydelig angivelse af kilden.

Skrifter, der omtaler, anmelder, henviser til eller gengiver SFI's

publikationer, bedes sendt til centret.

INDHOLD

	FORORD	5
	RESUMÉ	7
1	INDLEDNING	13
	Undersøgelsens indhold og afgrænsning	13
	Rapportens opbygning	14
	Teori og metode	15
	Fokus: før, under og efter udsendelse	15
	Temaer	15
	Litteraturgennemgang	16
	Transitionsteori	20
	Dataindsamling: det kvalitative interview	21
	Ethiske overvejelser – anonymitet	25
2	DEL 1: FØR, UNDER OG EFTER UDSENDELSE	29
	Før udsendelse – motivation og forberedelse	29
	Motivation for udsendelse	29
	Tanker om risiko	36
	De pårørendes støtte	37
	Opsummering – motivation og forberedelse	38
	Under udsendelse – faktorer af betydning for udsendtes psykiske velbefindende	38
	Missionstype	39
	Fællesskabet – den militære familie	43
	Kontakten til pårørende	45
	Samfundets anerkendelse	46
	Opsummering: faktorer af betydning for udsendtes psykiske tilstand	47
	Efter udsendelse	48

	Hjemkomsten til familien	49
	Netværk	50
	Anerkendelse fra det danske samfund	52
	Mediernes dækning	54
	Fysiske skader	56
	Psykiske efterreaktioner	58
	Positive konsekvenser af udsendelse for soldaten	61
	Opsummering	62
	De pårørende – en særlig faktor	63
	Opsummering	67
3	DEL 2: HJEMVENDT: SYSTEMET OG UDFORDRINGERNE	69
	Systembeskrivelse	70
	Før udsendelse – udvælgelse og forberedelse	70
	Under udsendelse – defusing, debriefing, feltpræst	71
	Efter udsendelse – psykiske efterreaktioner og fysiske skader	73
	Tilbud til de pårørende	87
	Opsummering – systembeskrivelse	91
	Udfordringer – huller i systemet	92
	Behov for en opsøgende indsats	92
	Deling af oplysninger	97
	En borgerr- og patientgruppe med en type behov	98
	Behov for en veteranpolitik	100
	Opsummering	102
4	DEL 3: KONKLUSION – UDSENDELSENS KONSEKVENSER OG SYSTEMETS HÅNDTERING	105
	LITTERATUR	111

FORORD

Denne rapport beskriver 1. del af en større undersøgelse af forhold vedrørende hjemvendte soldater. Temaet for undersøgelsen er at identificere oplevede konsekvenser af udsendelse for de danskere, der har taget del i internationale militære missioner siden 1992. I denne periode har der været tale om ca. 40.000 udsendelser, hvoraf en del er gengangere, hvorfor der samlet er tale om ca. 25.000 personer. Missionerne har frem til 2010 ændret karakter fra overvejende at være fredsbevarende/fredsskabende missioner på fx Balkan og i Mellemøsten til at være dele af internationale koalitioner i Irak og Afghanistan. I sammenhæng med denne udvikling er det vigtigt at få klarhed over, hvilke konsekvenser udsendelse til internationale missioner har for den udsendte, ligesom det er nødvendigt at belyse, hvorvidt Forsvaret og det offentlige system er indrettet til at imødekomme de behov, som udsendelse kan medføre.

Undersøgelsens formål er at identificere eventuelle konsekvenser, som en udsendelse til international mission kan have for den udsendte. Det primære fokus for denne undersøgelse er de psykiske og sociale konsekvenser af en udsendelse og eventuelle påvirkninger på arbejdsliv og samliv efter udsendelse. Konsekvenserne af udsendelse stiller nogle krav til Forsvaret og det offentlige system om forskellige former for støtte og tilbud til nuværende, kommende og tidligere udsendte. Et formål med denne undersøgelse er netop at identificere områder, hvor der

er behov for øget fokus og iværksættelse af nye tiltag for at sikre, at hjemvendt personel får så få mén som muligt af udsendelse.

Den samlede undersøgelse af de hjemvendte soldater falder i to dele – en kvalitativ interviewundersøgelse og et kvantitativt studie. Den kvalitative interviewundersøgelse (som beskrives i denne rapport) afdækker, hvordan de udsendte *oplever* konsekvenser af udsendelse. I den efterfølgende kvantitative undersøgelse, som består af hhv. en spørgeskemaundersøgelse og en registerdataundersøgelse, kvantificeres disse oplevede konsekvenser. Det vil sige, at det kvantitative studie på baggrund af denne rapport afdækker, hvor udbredte de oplevede konsekvenser af udsendelse er blandt tidligere udsendte. Rapporten skal desuden afdække, hvorvidt disse påvirkninger reelt kan identificeres som konsekvenser af udsendelse til internationale missioner.

SFI's undersøgelse af hjemvendte soldater er blevet til på Soldaterlegatets initiativ. Soldaterlegatet har endvidere gjort et stort arbejde for at opnå finansiering til projektet fra hhv. Trygfonden, Lundbeckfonden, Novo Nordisk Fonden og Aase og Ejnar Danielsens Fond.

Repræsentanter fra Forsvaret, Institut for Militærpsykologi, Forsvarsakademiet, De Blå Baretter, Familienetværket, HKKF, samt udsendte og pårørende har været behjælpelige med interview og oplysninger. SFI takker for disse bidrag.

SFI og rapportens forfattere står alene som ansvarlige for rapportens konklusioner.

København, september 2010

JØRGEN SØNDERGAARD

RESUMÉ

HJEMVENDTE SOLDATER – EN INTERVIEWUNDERSØGELSE

Den interviewundersøgelse, som præsenteres i denne rapport, er en stor 360-graders-undersøgelse af, hvordan udsendelse til internationale missioner opleves, og de behov, som disse udsendelser afføder hos udsendte og pårørende. At undersøgelsen dækker 360 grader indebærer, at der er rettet fokus mod både udsendte, deres pårørende og de tilbud, som forsvaret, det offentlige system og andre støttegrupper stiller til rådighed for disse personer. Vurderingen af tilbuddene (Udfordringer), som rapporten afsluttes med, er således belyst fra forskellige vinkler gennem 44 interview. Af disse 44 interview er de 20 gennemført med personer, der har været udsendte. De øvrige er pårørende og nogle af de aktører, som de udsendte kommer i kontakt med.

Interviewundersøgelsen er kvalitativ. Det indebærer, at når vi i denne del af undersøgelsen identificerer, hvilke behov en udsendelse afføder, er dette ikke udtryk for, at alle 25.000 personer, der har været udsendte, oplever samme behov. Om det er tilfældet, og i hvilket omfang dette er tilfældet, afdækkes i en efterfølgende kvantitativ undersøgelse.

Denne rapport identificerer de udsendte og deres pårørendes oplevede positive og negative konsekvenser af udsendelse. Det gøres ved at besvare følgende to spørgsmål:

- Hvordan oplever udsendte, at udsendelsen har konsekvenser for deres liv før, under og efter udsendelsen?
- Hvordan imødegås disse behov af Forsvaret og af det øvrige offentlige system?

Studiet indledes med en gennemgang af relevant antropologisk og sociologisk litteratur. Litteraturen har inspireret interviewundersøgelsen i forhold til relevante temaer, ligesom de teoretiske perspektiver er inspireret heraf. Temaerne i denne litteratur omhandler primært forandringer relateret til udsendelse. Den udsendte gennemgår nogle oplevelser i forbindelse med udsendelsen, som kan føre til en forandring både for den udsendte selv og dennes pårørende. Det teoretiske perspektiv, som litteraturen har bidraget med, er transitionsteori. Transitionsteorien har bidraget til et skærpet fokus på overgangen fra udsendelse til en normal tilværelse og dermed på, hvordan Forsvaret og det øvrige offentlige system formår at imødekomme konsekvenser af udsendelse og etablere relevante tilbud om støtte.

Fem overordnede faktorer har vist sig at have betydning for de udsendtes arbejdssevne og psykiske tilstand under udsendelsen.

1. Missionstypen og de oplevelser, der følger med denne, kan påvirke den udsendte på forskellig vis. En mission med begrænset mandat kan stresse den udsendte, når denne oplever en afmagt eller magtesløshed over for overgreb og uretfærdighed, mens en 'hårdere' mission kan påvirke den udsendte gennem oplevelser i kamp, såsom det at være vidne til lemlæstelse eller død.
2. Ligeledes har ledelsen af missionen en afgørende betydning for den udsendtes velbefindende under udsendelsen. Ledelsens gode eksempel som erfaren på missioner, dens fokus på målrettet og relevant uddannelse og opmærksomhed på forskellige reaktionsmønstre hos den udsendte er afgørende for, hvordan de udsendte oplever udsendelsen.
3. Det tætte kammeratskab og 'den militære familie', som opleves under udsendelsen, viser sig næsten at erstatte den civile familie, og der opstår et tæt bånd af afhængighed 'på liv og død'.
4. Selvom de pårørende (den civile familie) træder i baggrunden under udsendelse, spiller de en særdeles stor rolle, og kommunikationen mellem de to parter påvirker direkte den udsendtes psykiske tilstand.

5. Ligeledes påvirkes den udsendte af kontakten til det danske samfund. Generelt opfattes mediernes dækning af krigen som unuanceret og negativ, og den holdning, der herigennem afspejles, påvirker de udsendte negativt.

At varetage de udsendtes behov, så de kan vende tilbage med færrest mulige fysiske og psykiske skader, viser sig at kræve et fokus på både udsendte og deres pårørende. For de udsendte giver forberedelse til mission og tiltro til udstyr og ledelse arbejdsro, og materielle forhold er ikke genstand for stor kritik. Det er imidlertid en stor følelsesmæssig belastning at opleve død og lemlæstelse blandt soldaterkammerater – på trods af uddannelse, akut assistance på missionen i form af debriefinger og adgang til feltpræst/militærpsykolog. Efter selve udsendelsen fremhæver de hjemvendte, at udsendelsen på trods af evt. psykiske efterreaktioner eller fysiske mén har haft positive konsekvenser for deres personlige udvikling. Udsendelse opleves som en modningsproces og som grundlag for et stærkt kammeratskab.

Både hjemvendte og pårørende oplever, at den hjemvendte er forandret efter en udsendelse, hvilket afføder en række problemer i forbindelse med at genfinde den vante plads i familien. Det opleves som en svær overgang at træde ud af sin 'militære familie' og ind i sin rigtige, den civile familie. Særligt fremhæves det 'at stå til regnskab' for familien og den til tider manglende anerkendelse fra samfundet og medier som to aspekter, der i høj grad påvirker den hjemvendtes oplevelse af tiden efter en udsendelse. Reintegration i de nære relationer og det offentlige samfund synes at være en udfordring for den hjemvendte.

En del udsendte vender hjem med skader. Nogle oplever psykiske efterreaktioner fra udsendelsen, såsom stress, rastløshed, angst og aggression. Disse efterreaktioner synes at være gældende i den første periode efter hjemkomst, hvorefter symptomerne gerne tager af. Omfanget og størrelsesordenen af disse psykiske eftervirkninger er et tema, som det efterfølgende kvantitative studie vil afdække. Et stigende antal danske soldater vender desuden hjem fra udsendelse med varige fysiske skader. Denne gruppe soldater skal omstille sig til en dansk hverdag og til at leve et liv med et handicap. Oplevelser af hhv. psykiske efterreaktioner af udsendelse, et liv med fysiske skader samt en svær omstilling fra det militære til det civile stiller krav til Forsvaret og det offentlige system, hvis de hjemvendtes behov for støtte skal dækkes.

GENERELLE PROBLEMATIKKER I SYSTEMETS HÅNDBOG

Undersøgelsen har afdækket følgende krav til systemet:

- At en grundig sortering (screening) ud over den mere uformelle, der allerede finder sted under soldaternes uddannelse, foretages, således at personer, der er uegnede til udsendelse, sorteres fra. Her viser undersøgelsen, at det danske forsvar ikke har særlige psykologiske screeningsprocedurer før udsendelse af HRU-personel (de første-gangsudsendte).
- At udsendte skal kunne stole på Forsvarets beredskab. At der er akut assistance i forbindelse med voldsomme hændelser, hvor de er vidne til død og lemlæstelse. Der skal være gode, erfarne og 'rummelige' ledere foruden god uddannelse til den specifikke mission og med så virkelighedsnær træning som muligt. At de forberedes på, hvilken type mission de skal på.
- At de udsendte forberedes på, at det tætte kammeratskab og loyalitetsfølelsen kan sætte andre familiemæssige og følelsesmæssige bånd i baggrunden, men at disse skal bevares og plejes.
- At hjemvendte soldater omstilles optimalt til det civile liv. Denne omstilling opleves som problematisk for mange af de hjemvendte. De udsendes høje adrenalinniveau og deres isolation fra den danske hverdag under udsendelse gør overgangen til en normal dansk hverdag problematisk for mange. Forsvaret formår ikke at forberede soldaterne optimalt på denne overgang inden hjemkomsten, hvorfor der ser ud til at mangle et større fokus på betydning af at genindtræde i sociale relationer og på psykiske reaktioner allerede inden hjemkomsten. Forsvaret imødegår dele af denne problematik gennem tilbud om et reintegrationsforløb, hvor soldaten i en periode tilbydes støtte i omstillingen til det civile liv. Tilbuddet modtages positivt af soldater og repræsentanter fra Forsvaret og støttefunktioner.
- At afvikling efter endt udsendelse imødekommer reelle behov for støtte. Afviklingsperioden rummer flere forskellige støttetilbud, heriblandt en samtale med psykolog efter visse missioner og en obligatorisk spørgeskemaundersøgelse. Disse tiltag er indført for at foretage en 'opsamling' på de hjemkomne, der måtte opleve psykiske efterreaktioner.
- At Forsvaret bestræber sig på at støtte hjemvendte med potentielle psykiske skader. 'Opsamling' af disse hjemvendte (og eventuelt ud-

sendte) er på nogle områder stadig ufuldstændig, idet der lægges stor vægt på soldatens eget initiativ og i mindre grad på opsøgende arbejde. Her kan selv soldater med svære psykiske skader og social isolation risikere at 'falde igennem' systemet.

- At fysisk tilskadekomne soldater oplever at få optimal behandling også ved langvarige mén. Stigningen i antallet af fysisk tilskadekomne har sat fokus på Forsvarets tilbud til fysisk tilskadekomne – og deres pårørende. En ny rehabiliteringsenhed tager særligt hånd om de fysiske skader, og det vurderes, at rehabiliteringsenheden er et relevant tilbud. Dog oplever de fysisk tilskadekomne soldater stadig barrierer bl.a. i deres kontakt med det offentlige system fx ved ventelister på handicapboliger.
- At der er større viden og eventuelt flere ressourcer til de områder, hvor den hjemvendte soldat møder det offentlige system. Det stigende antal udsendelser til internationale missioner tilfører det offentlige system en borger- og patientgruppe med en ny type behov, og der er en generel kritik af den støtte, som de hjemvendte soldater møder.
- At udsendte og deres pårørende forberedes på 'samfundet' og mediernes stillingtagen til udsendelser.
- At de pårørende forberedes på at modtage den hjemvendte, som ofte vender hjem med et højt adrenalin- og stressniveau. Kontakten til omverdenen er betydningsfuld for de udsendtes velbefindende, hvor de pårørende er en væsentlig faktor for de udsendtes psykiske tilstand under og efter udsendelse.
- At der tages hånd om de pårørende, således at de kan finde støtte og hjælp hos hinanden og finde det nødvendige overskud til at bakke op om den udsendte. Nogle pårørende støtter udsendelsen på trods af uenighed i beslutningen, hvilket betyder, at den udsendte oplever mere arbejdsro i missionsområdet. Andre pårørende taler imod udsendelse, hvilket ofte betyder, at deres bekymring og angst opleves som en psykisk belastning for den udsendte. De mange eksisterende tilbud på dette område modtages positivt af de pårørende, om end der er forvirring om, hvilke tilbud der udbydes af hvem, og hvordan man finder frem til de rette.

Den nye danske veteranpolitik forventes at indeholde løsninger på de forskellige problematikker, som er fremhævet i denne rapport.

INDLEDNING

UNDERSØGELSENS INDHOLD OG AFGRÆNSNING

Soldaterlegatet har ønsket at få gennemført en undersøgelse af konsekvenser for udsendelse af danskere i internationale militære operationer. Denne rapport rummer en kortlægning af de udsendtes oplevede positive og negative konsekvenser af udsendelse samt de eksisterende tilbud til de udsendte. Rapporten består af en kortlægning af tiden før, under og efter udsendelse for udsendte i relation til deres arbejde, deres nære pårørende og det offentlige og militære system. Rapporten udgør ikke i sig selv en evaluering af, hvilke forhold der har effekt på hjemvendte soldater, men den er med til at identificere konsekvenser af udsendelse, således at de kan måles i en efterfølgende kvantitativ undersøgelse.

I en senere rapport følger den kvantitative del af undersøgelsen, som er en spørgeskema- og registerundersøgelse. Denne skal på baggrund af herværende rapport afdække, hvor udbredt omfanget af eventuelle positive og negative konsekvenser af udsendelse er blandt tidligere udsendte. Registerdata skal herefter afdække, hvilke årsagssammenhænge der kan identificeres i forhold til udsendelse. De pårørende, som gives meget stemme i denne rapport, bliver ikke en del af den kvantitative undersøgelse.

I nærværende interviewundersøgelse af hjemvendte soldater antages det, at udsendelsen kan have både positiv og negativ indflydelse på

den udsendtes fysiske og psykiske helbred, og at de negative konsekvenser kan mindskes. Undersøgelsen søger derfor at afdække følgende:

- Hvordan oplever udsendte, at udsendelsen har konsekvenser for deres liv før, under og efter udsendelsen?
- Hvordan imødegås disse behov af Forsvaret og det øvrige offentlige system?

Spørgsmålene belyses gennem en beskrivelse og analyse af soldaterne og deres omverden. Omverdenen refererer i denne sammenhæng til den udsendtes pårørende (familie, kæresten etc.), til det offentlige system, til Forsvaret og dets behandlingstilbud samt til medier. De pårørende får i denne interviewundersøgelse en forholdsmæssig stor plads på baggrund af den betydning, de tillægges af alle interviewede for de udsendte og hjemvendtes psykiske velbefindende.

RAPPORTENS OPBYGNING

Rapporten indledes med en afgrænsning af fokus, introduktion af litteratur og gennemgang af metode. Herefter består rapporten af to hoveddele.

1. del af rapporten præsenterer de udsendtes oplevelse af udsendelse og hjemkomst og inddrager de pårørende som en gruppe med en væsentlig indflydelse. Undersøgelsen er ikke en kvantificering af omfanget af eller graden af forskellige fysiske og psykiske konsekvenser. I stedet udpeges med baggrund i de udsendtes og pårørendes oplevelser af udsendelsen og behandlingstilbud nogle mulige behov og konsekvenser af udsendelse.

2. del af rapporten fokuserer på systemet og de behandlingstilbud, der findes i det offentlige og i Forsvaret. Denne del af undersøgelsen identificerer brugernes (soldaterne og de pårørende) vurdering af aktuelle behandlings- og støttetilbud og evt. mangler på samme. Informanter fra både Forsvaret og det offentlige system inddrages ligeledes i beskrivelsen af behandlingssystemet. Det skal bemærkes, at denne del af undersøgelsen ikke fungerer som en evaluering af de enkelte behandlings- eller støttetilbud, men at den fremhæver en række generelle problematikker.

Rapporten afsluttes med en samlet konklusion/vurdering af det evt. misforhold, der måtte forekomme mellem de udsendtes og de pårørendes behov og systemets tilbud. Slutteligt opsummerer rapporten de temaer, som denne interviewundersøgelse videregiver til den efterfølgende kvantitative undersøgelse.

TEORI OG METODE

FOKUS: FØR, UNDER OG EFTER UDSENDELSE

Forud for denne interviewundersøgelse er der gennemført en litteraturgennemgang, der har afsøgt de mest centrale emner inden for kvalitativ forskning omkring udsendelse til internationale missioner. Litteraturgennemgangen har dels dannet grundlag for undersøgelsens spørgsmål, dels bidraget med en nuancering af denne undersøgelses teoretiske fundament.

Der er søgt en viden om dels, hvad der karakteriserer eventuelle fysiske og mentale forandringer hos en person i forbindelse med en udsendelse, dels om omverdenens reaktioner på disse forandringer. Litteraturgennemgangen fokuserede på følgende emneord: Udsendelse, konsekvenser, effekter, soldater og sociale relationer, og den blev afgrænset til litteratur fra perioden efter 1992. Ud fra søgningen fremkom artikler, hvorfra en række temaer med særlig relevans for problemstillingen blev identificeret.

TEMAER

Litteraturen omhandler forskellige temaer, som gør sig gældende i forskellige perioder af udsendelsen. Temaerne er opdelt i tre faser: før, under og efter udsendelse.

I perioden **før** udsendelse omhandler litteraturen særligt tre temaer:

- Udsendelse som en overgang
- Forandring i de nære relationer

- Motivation for udsendelse

I perioden **under** en udsendelse omhandler litteraturen særligt to temaer:

- Opbygning af et fællesskab
- Modning og maskulinitet

I perioden **efter** en udsendelse omhandler litteraturen særligt fire temaer

- Forandringer forbundet med udsendelse
- Genindtræden i samfundet
- Behandling og mødet med systemet
- Anerkendelse

I det følgende præsenteres hvert af disse temaer, idet et eller flere studier fremhæves med henblik på at sammenfatte de diskussioner, som gør sig gældende inden for hver tematik.

LITTERATURGENNEMGANG

I perioden **før** udsendelse forbereder man sig på en forandring i en tidsbegrænset periode. Deltagelse i udsendelser kan anskues som en form for overgangsritual. Den udsendte udgår af det normale samfund og er under missionsforberedelsen og udsendelsen væk fra sit normale samfund i en periode. Efter hjemkomst genindtræder den udsendte i sit samfund igen, men nu formentlig med en anden status. Mere specifikt kan denne status indebære en række borgerrettigheder, der kun kan opnås gennem en militærtjeneste og således være en væsentlig del af motivationen for at søge en udsendelse (Taussig-Rubbo, 2009; Kanaaneh, 2009).

I litteraturen om udsendelser analyseres soldaters relationer til deres pårørende. Sammenfattende diskuteres det, hvordan pårørende (forældre, kæresten, søskende og andre tæt på den udsendte) spiller en vigtig rolle for soldatens motivation. Som Refslund Sørensen (2010) vurderer diskussionerne, er der tale om "...opbakning, stille accept eller afstandtagen til hans/hendes valg". Det diskuteres, "...hvordan den udsendte kan blive integreret eller marginaliseret i familiens mange socia-

le relationer (Doyle & Peterson, 2005; Jonasen, 2009; Lutz, 2001; Synnott, 2009)”.

Motivationen for at blive udsendt kan være mangfoldig og diskuteres af flere forskere. Det idealistiske motiv om at skabe fred, sikkerhed og demokrati fremhæves ligesom ideologiske principper og værdier (Appadurai, 2006). Kanaaneh (2009) diskuterer i den sammenhæng et kontinuum af motivationer. Som det ene ekstrem placeres de idealistiske/ideologiske motiver om fx at udbrede demokrati, skabe fred, mens det andet ekstrem handler om personlige oplevelser. Indimellem ligger fx ønsker om anerkendelse, at gøre en forskel, tilfældigheder, mangel på andre muligheder, økonomisk nød og pligten til at gennemføre militærtjeneste (se også Bache, 1998).

Under udsendelse kommer det militære fællesskab til at optage en central plads i litteraturen. Den ”...militære træning indebærer bl.a., at den individuelle soldat lærer at indgå i et fællesskab med faste kommandoer, specialisering og stor indbyrdes afhængighed. (...) Denne sociale omgangsform afviger som oftest væsentligt fra, hvad soldaten møder i det civile liv” (Refslund Sørensen, 2010). Militæret tilbyder tillige faste rammer om tilværelsen jobmæssigt, hierarkisk og socialt (se fx Nashif, 2008). Fællesskabet i enheden skabes gennem en indlemmelse i et fagligt og socialt fællesskab, som betegnes som ’en militær familie’. Kristensen (2009) beskriver fx, hvordan positionen som anerkendt deltager i fællesskabet forudsætter et væsentligt bidrag til det faglige og sociale fællesskab i enheden. Således lærer konstabeleleverne gennem at arbejde med fejl, at der er gode og dårlige måder at handle på, og at disse kan have fatale konsekvenser for vedkommende og for gruppen. Gennem øvelser med fokus på disse handlemønstre skabes en stærk gensidig forpligtelse i enheden og en stærk fællesskabsfølelse (ibid.).

Modning og maskulinitet er aspekter, der er belyst i litteraturen. De udsendte skaber et fællesskab med maskuline værdier, og maskulinitet henter mange af sine symboler i soldatens udrustning og det at udøve et militært håndværk. Geværer, tanks, knive o.l. opfattes af alle som kernesymboler i maskuliniteten. Maskuliniteten afspejler sig historisk i krigens udvikling. I første verdenskrig var der maskulinitet med kraft, aggressivitet, styrke og udholdenhed, og en god soldat udviste stort mod og kunne gå forrest i kampen mod én klart defineret fjende. I dag er der føjet andre facetter til maskuliniteten. Fjenden er ikke længere så klart defineret, og missioner kan også handle om at udbrede en ideologi (Ap-

padurai, 2006). I dag skal den enkelte soldat selv træffe mange afgørende beslutninger i fronten (Grossman & Christensen, 2008). Soldaters arbejde karakteriseres efter anden verdenskrig også af fredsbevarende aktiviteter og genopbygningsindsatser. Den moderne mission er således med til at forandre definitionen af maskulinitet, da den forudsætter andre værdier end kraft, aggressivitet, styrke og udholdenhed. På trods af forandringerne i missionerne og karakteren af maskuliniteten argumenterer litteraturen for, at maskulinitet fortsat er en væsentlig del af det militære fællesskab.

Genindtrædelse i samfundet har historisk set voldt vanskeligheder **efter** en udsendelse. Dette skyldes helt generelt, at ofte unge mennesker tages ud af et socialiseringsforløb. De får avancerede våben og bliver sendt ud til voldsomme oplevelser. Herefter skal de hurtigt efter afvikling genoptage deres hidtidige liv. Dette er, ifølge blandt andre Gerber (1994), opskriften på socialt og individuelt kaos. Aspekter af denne omstilling bliver diskuteret bl.a. ud fra begreberne 'Battlemind' og 'Homemind'. 'Battlemind' refererer til en tilstand, hvor kroppen er i permanent alarmtilstand. I denne tilstand er man klar til hurtig og aggressiv handling, men denne tilstand er uhensigtsmæssig, når en person skal genindtræde i det normale samfund. Indtræden i det normale samfund forudsætter en omstilling til en 'homemind'-tilstand præget af bl.a. sociale overvejelser (Jonasen, 2009; Mandal, 2009). Genindtræden i det normale samfund kan også være problematisk på grund af en følelse af skyld, som kan vare ved mange år efter, at missionen er afsluttet.

Forandringer forbundet med udsendelse er et af de emner, der optager den litteratur, der omhandler perioden efter hjemkomsten. Deltagelse i mission er en erfaring, som kan sætte sig både positive og negative spor fysisk og psykisk. For mange udsendte er adrenalin, udholdenhed og hård fysisk træning nødvendig for følelsen af at være i live, også efter at være vendt hjem. For nogle udsendte betyder udsendelsen til missionen et liv med en forandret krop eller et handicap, som det ofte kræver en stor indsats at finde sig til rette med og i (Das, 2006). Antallet af udsendte, som kommer hjem med missionserfaringer, er stigende i Danmark, hvilket skaber en ny social kategori, krigsveteraner (Hesselberg, 2009), som må leve videre med krigserfaringer som en del af deres bagage. Veteraners anerkendelse er genstand for omfattende diskussion i den internationale litteratur (Alden, 2002; de Mel, 2007; Kanaaneh, 2009; Kriger, 2003).

Behandling og møde med systemet bliver for de udsendte, der vender hjem med enten fysiske eller psykiske skader, en realitet. Det sætter en proces i gang, hvor vedkommende dels møder et behandlingssystem, dels skal danne en ny identitet som en person med et fysisk handicap eller en mental skade. I forhold til fysiske skader og fx træning og brug af proteser identificerer Messinger (2009), hvordan træning med en protese ofte opleves som utilstrækkelig af den tilskadekomne, idet der tages for lidt højde for den dagligdag, som vedkommende skal fungere i med sine proteser. Følelsen af skyld i forbindelse med udsendelse behandles i litteraturen som for eksempel, når udsendte føler skyld over at være i live, når en kammerat bliver hårdt såret eller dræbt (Dubisch, 2009).

Psykologisk og medicinsk litteratur (se fx Mandal, 2009) viser, hvordan psykiske reaktioner kan påvirke de nære relationer. Andersen (1998) sandsynliggør fx, at en del udsendte oplever problemer med isolation fra deres normale sociale relationer efter udsendelse. Tillige refereres stress blandt hjemvendtes børn som en mulig årsag til ringere skolepræstationer (ibid.). Ligesom stort alkoholforbrug og tavshed som reaktion på missionserfaringer er alment accepteret som en måde, en rigtig mand kan reagere på i Finland. Denne tavshed kan føre til en isolation fra de nære sociale relationer.

Anerkendelse er et emne, som litteraturen giver stor opmærksomhed. Refslund Sørensen (2010) understreger, at det har stor betydning, hvordan de udsendte og hjemvendte kategoriseres af både nære relationer og af samfundet. Ifølge Refslund Sørensen (2010) bliver de betegnet som "... enten helte, forrædere, terrorister, frihedskæmpere, professionelle, syge, stakler, ofre eller veteraner (de Mel, 2007; Kriger, 2003; Poulsen, 2009)". Hun skriver videre at "...disse kategorier har konsekvenser for deres position, status og mulighed for at fremsætte legitime krav i både offentlige, sociale og private sfærer (Bessel, 1988; Gerber, 2003; Jefferson, 2008)." Refslund Sørensen (2010) sammenfatter litteraturen som "En måde, hvorpå krigsveteranerne kan gives officiel anerkendelse, er ved at sikre, at deres bedrifter ikke glemmes og forsvinder med dem, men i stedet huskes og får en tilstedeværelse i nationens 'symbolske landskab' (Ross, 2009) i form af oprettelsen af permanente monumenter og mindesmærker i det offentlige rum og tilbagevendende rituelle praksisser. Monumenter og ritualer har ikke en intern, stabil betydning, men skaber erindring via social praksis, hvor tilstedeværelsen og

deltagelsen af et publikum spiller en afgørende rolle (Connerton, 1989, 2009; Bauman, 1992; Handelman, 1990).” Refslund Sørensen (2010) diskuterer endvidere, hvordan ”Graden og formen af publikums deltagelse i den symbolske anerkendelse påvirkes af deres holdning til missionen, men også af monumenternes og ritualernes placering i det sociale rum og deres materialitet, som i varierende grad muliggør og tillader mangfoldige fortolkninger (Bessel, 1988; Blair, 1999; Bryan & Stevenson, 2009; Walkowitz & Knauer, 2004).” Diskussionen af anerkendelse er viet særlig opmærksomhed i den amerikanske litteratur i diskussionerne af den manglende anerkendelse, som Vietnamveteranerne blev mødt med. Den anerkendelsesform har ifølge forskere været medvirkende til at give disse veteraner yderligere psykiske mén, da deres krigserfaringer kun kunne fortælles til andre veteraner.

TRANSITIONSTEORI

I løbet af de tre faser – før, under og efter udsendelse – opleves der en påvirkning af særligt det udsendte HRU-personel (de førstegangsudsendte), idet udsendelse kan opleves mere dramatisk uden tidligere erfaring. En oplevelse af at have opnået en ny status som ’mere voksen’ er mest udbredt blandt HRU-personel og ikke udtalt blandt SRS-personel, der har flere udsendelser bag sig. For at strukturere forståelsen af denne overgang tager undersøgelsen udgangspunkt i transitionsteori (van Gennep 1960 [1909]).

Transitionsteori handler om overgang fra en position i samfundet til en anden. Denne overgang har traditionelt været forbundet med deltagelse i ofte langvarige ritualer, hvor individer eller grupper er afskåret fra en normal hverdag. Herigennem opnår en person en anden og sædvanligvis højere status. Dette sker typisk gennem udskillelse fra samfundet i en periode, hvor personen befinder sig i en liminalfase, der markerer overgangen til en ny status, hvorefter personen genindtræder i samfundet. Transitionsteorien har inspireret spørgsmål til de sociale processer, der igangsættes ved udsendelse, idet vi forventer, at den midlertidige udskillelse fra samfundet i forbindelse med udsendelsen vil påvirke eller forandre den udsendte. Ligeledes forventes det, at den udsendte efter udsendelsen vender forandret hjem til det danske samfund. Spørgsmål, der er inspireret af transitionsteorien, kan fx være, hvilke

tanker og overvejelser der går forud for en udsendelse. Det kan være spørgsmål til, hvordan udsendelsen opleves af den udsendte og vedkommendes pårørende, og det kan være spørgsmål til, hvilken position i samfundet den udsendte forventes at have efter hjemkomst som følge af udsendelsen. Transitionsteorien benyttes som et begrebsligt udgangspunkt og en inspiration til undersøgelsen af social status samt de sociale og psykiske forandringer, som udsendelsen kan påføre den udsendte. Tillige begrundes teorien afgrænsningen i faserne: før, under og efter udsendelse.

DATAINDSAMLING: DET KVALITATIVE INTERVIEW

Den primære forskningsmetode i denne kvalitative interviewundersøgelse er det kvalitative interview (Kvale, 1996). Metoden er valgt, da den er velegnet til retrospektivt at afdække motivationer, oplevelser af konsekvenser og afledte behov. I denne undersøgelse er det motivationer før udsendelse, oplevelser under missionen og endelig oplevede konsekvenser af udsendelse og evt. kontakt med et behandlingssystem.

De kvalitative interview giver mulighed for at afdække ønsker og behov hos pårørende og soldater, som kan tages i betragtning og bidrage til at mindske de psykiske belastninger, som udsendte og pårørende udsættes for før, under og efter soldatens udsendelse. Udsagnene i interviewene kan således danne baggrund for en generel forståelse af det at være udsendt og pårørende og subsidiært danne baggrund for en analyse af generelle sociale og/eller sundhedsfremmende tiltag for pårørende og udsendte.

Det empiriske materiale er indsamlet blandt hjemvendte soldater og de aktører, der er i kontakt med de udsendte i hans eller hendes dagligdag, dvs. i faglige, sociale og behandlingsmæssige sammenhænge. Repræsentanter fra følgende kategorier er blevet interviewet: 1) udsendte og hjemvendte soldater fra både kampenheder, logistik, administration o. l.; 2) pårørende til udsendte; 3) repræsentanter fra Forsvaret og det øvrige offentlige system samt fra eksterne støttegrupper.

I perioden januar-juni 2010 blev kvalitative interview gennemført med hhv. 20 informanter fra gruppen af udsendte, syv informanter fra gruppen af pårørende, samt 17 informanter fra hhv. Forsvaret, Forsvarets støttefunktioner, eksterne støttegrupper og det offentlige system.

Således blev i alt 44 personer interviewet i denne undersøgelse. Der er søgt en spredning på informanterne fra de forskellige grupperinger, således at fx gruppen af udsendte dækker informanter med både få og mange udsendelser bag sig, med og uden fortsat tilknytning til Forsvaret og med varierende grad af sociale ressourcer. En nærmere beskrivelse af informanterne fra de forskellige grupperinger findes nedenfor.

Interviewene blev gennemført som semistrukturerede interview. En interviewguide dannede rammen for interviewets temaer, men samtidig bevarede en vis åbenhed, for at informanterne kunne bidrage med de temaer, som de selv vurderede som vigtige i forhold til udsendelse. Alle informanter er blevet interviewet individuelt, i starten af forløbet dog med deltagelse af to interviewere fra forskergruppen, dels for at sikre interviewteknik, dels for at sikre en spredning af viden på flere forskere i analyseprocessen.

Interview er dels foregået på kaserner rundt i landet, på informanternes arbejdspladser, dels i SFI's lokaler i Herluf Trolles Gade i København. Enkelte udsendte med skader er blevet besøgt i eget hjem. Telefoninterview er i enkelte tilfælde blevet anvendt, når et møde på grund af tid eller afstand ikke har kunnet arrangeres. Samtlige interview blev optaget på diktafon og efterfølgende transskriberet og er således indgået som skriftlige kilder i den kvalitative analyse.

Der er opnået kontakt til undersøgelsens interviewpersoner ad flere veje. Gennem Forsvaret og ved henvendelse til IMP er der opnået kontakt til soldater og personel i forskellige relevante enheder. En Facebook-annonce på Soldaterlegatets hjemmeside affødte ligeledes en del henvendelser fra tidligere udsendte. Soldaterlegatet har været behjælpelig med at formidle kontakten til diverse informanter fra Forsvaret og fra forskellige støttegrupper. SFI's offentliggørelse af projektet gennem en pressemeddelelse medførte tillige, at soldater, pårørende, repræsentanter fra Forsvaret og fra støttegrupper selv henvendte sig med informationer eller som interviewpersoner.

At udsendte, hjemvendte og pårørende overvejende har meldt sig frivilligt til deltagelse i undersøgelsen kan medføre, at bestemte synspunkter er fremherskende, og at nogle oplevelser ikke er belyst. Dette problem er imødekommet ved at supplere med temaer fra litteraturstudiet i alle interview.

UDSENDTE

De udsendtes oplevelse af udsendelse, behandling og anerkendelse dækkes som nævnt gennem interview med 20 personer. Disse personer har været udsendt på en eller flere missioner siden 1992 og frem til 2009. De har haft forskellig rang (menige, konstabler, sergenter og officerer) og funktioner i missionsområderne. De kunne på interviewtidspunktet for størstepartens vedkommende se frem til flere udsendelser. Enkelte har dog forladt Forsvaret efter en eller flere udsendelser, hvorefter de er overgået til en civil karriere. Der indgår personel fra Aalborg, Slagelse og Høvelte Kaserner i undersøgelsen.

Vi har interviewet udsendte med og uden fysiske skader og udsendte, der beskrev egne psykiske reaktioner. Det indebærer, at vi både har interviewet udsendte, der kun har haft såkaldt spørgeskemakontakt med Forsvarets behandlingssystem efter afviklingen, og med udsendte med skader, som har haft langvarig kontakt med behandlingssystemet både inden for Forsvaret og det offentlige system.

I interviewene er der lagt vægt på de udsendtes oplevelser af både positiv og negativ karakter. Flertallet af vores informanter har haft mange sociale ressourcer. Flere af de udsendte har dog alligevel peget på forskellige lettere psykiske efterreaktioner af udsendelsen. Det har været relativt uproblematisk at komme i kontakt med udsendte, der har overvejende positive oplevelser med fra udsendelse. Derimod har det været vanskeligt at komme i kontakt med informanter med svære psykiske mén, idet denne form for lidelse ofte også medfører en grad af social isolation. IMP og forskellige støttegrupper har kontakt til gruppen af udsendte med svære psykiske skader og har givet udtryk for et ønske om at beskytte deres brugere. De vurderede, at en opfordring til at deltage i interview kunne influere negativt på den behandling, de var i gang med. Det aspekt i undersøgelsen, der omhandler svære psykiske skader, repræsenteres derfor primært af repræsentanter fra de enheder og behandlingstilbud, der har den primære kontakt med psykisk skadede udsendte samt gennem interview med enkeltpersoner. Fysisk skadede personer er blevet udpeget af deres ledere – og har accepteret deltagelse – eller har selv meldt sig som interesserede.

PÅRØRENDE

De pårørendes perspektiv er repræsenteret via interview med syv pårørende, samt interview med repræsentanter fra Familienetværket. De syv

pårørende er to mødre, en hustru, en kæreste, en søster, to sønner samt en far til udsendte. Aldersmæssigt spænder de i alder fra 25 til 67 år. Geografisk er de pårørende fra hele landet, men med hensyn til infrastruktur og kommunikation er der ingen tegn på geografiske forskelle på pårørendes informationsmængde eller behov. De pårørende, der valgte at deltage i undersøgelsen, repræsenterer en gruppe af pårørende, som generelt havde overskud i form af viden og socialt netværk. Pårørende er inddraget i undersøgelsen dels for at belyse et pårørende-perspektiv – hvilke problemer og konsekvenser præger den udsendtes familie og nære relationer i forbindelse med udsendelsen, dels for at bevidne den forandring, som de oplever hos den udsendte. Selvom fjernere slægtninge som for eksempel bedsteforældre, kusiner og fætre osv. kan være vigtige pårørende, er de af ressourcehensyn ikke medtaget i denne undersøgelse. Ikke desto mindre 'fylder' de pårørende meget i den undersøgelse pga. de udsendtes oplevelse af den indflydelse, deres pårørende har. I den kvantitative del af undersøgelsen vil pårørende indtage en mindre plads.

FORSVARET, DET OFFENTLIGE SYSTEM OG STØTTEGRUPPER

Gruppen af informanter fra Forsvaret, det offentlige system og støttegrupper omfatter 17 personer. Fra Forsvaret er blandt andre ledere på forskellige niveauer interviewet. Ligeledes er informanter for Forsvarets støttefunktioner såsom FPT, IMP og FAK interviewet. Fem personer har haft 'debriefinger' og fokus på psykiske skader blandt udsendte som deres primære arbejdsområde. Dertil kommer tre, som har arbejdet med afviklingsprogrammer til udsendte. De resterende fire har arbejdet hhv. med rehabilitering af fysisk skadede soldater og med screeningen af de personer, der skal udsendes til et missionsområde. Dertil kommer fem informanter, der er aktive i forskellige støttegrupper for udsendte, hjemvendte soldater eller deres pårørende. Alle disse bidrog med et perspektiv på de tilbud, som Forsvaret tilbyder deres nuværende og tidligere ansatte samt deres pårørende.

Støttegrupper fungerer flere steder enten som parallelle eller alternative tilbud til Forsvarets tilbud og det offentlige system. For at dække dette perspektiv har vi interviewet repræsentanter fra forskellige støttegrupper, heriblandt Familienetværket og Kammerat Støtte Ordningen og veteranorganisationen De Blå Baretter. Dertil er der interview med repræsentanter fra fagforeningerne HOD og HKKF. Et perspektiv på det offentlige system er dels belyst gennem interview med de informan-

ter fra ovenstående grupper, som indgår i samarbejde med det offentlige system, dels med interview med repræsentanter fra det offentlige system heriblandt psykiatere, psykologer og en socialrådgiver. Repræsentanter fra disse forskellige grupperinger har i enkelte tilfælde være os behjælpelige med videre kontakt til informanter fra andre grupper. For eksempel har vi gennem Familienetværket fået kontakt til informanter fra gruppen af pårørende.

ETISKE OVERVEJELSER – ANONYMITET

Af forskningsetiske hensyn skal informanterne sikres anonymitet, idet de kan have givet oplysninger om andres helbred, psykiske velbefindende og andre sensitive oplysninger. I denne undersøgelse er informanter med mange ressourcer interviewet, og de oplevede deres livssituation som overvejende positiv. Alle kunne dog berette om andre, der befandt sig i sårbare livssituationer i forhold til arbejdsliv eller sociale relationer og havde en negativ oplevelse af deres situation. Kategorierne udsendte og hjemvendte anvendes uanset rang, funktion og antal udsendelser. De er ikke beskrevet yderligere, da en nøjere beskrivelse vil gøre det muligt at identificere enkelte af disse udsendte. Ligeledes dækker kategorien pårørende over både mødre, fædre, koner/kæresten og en søn til udsendte. Resultaterne er præsenteret således, at det ikke er muligt at identificere enkeltpersoner for hermed at sikre informanternes anonymitet.

Denne undersøgelse rummer som nævnt et systemisk perspektiv i form af en klarlæggelse af de støtte- og behandlingstilbud, som Forsvaret, det offentlige system og diverse støttegrupper tilbyder. Et særligt fokus inden for dette perspektiv har været på de eventuelle mangler eller problemer, som det nuværende system rummer. Til at belyse det systemiske perspektiv er informanter fra hhv. Forsvaret, det offentlige system og diverse støttegrupper interviewet. Nogle af disse informanter har rettet kritik mod forskellige dele af systemet. For at sikre disse informanternes anonymitet benyttes i det følgende kategorierne 'fra Forsvaret' om fx oberster, kompagnichefer, 'fra Forsvarets støttefunktioner' om informanter fra fx IMP, FPT, FAK, 'fra det offentlige system' om fx det offentlige systems socialrådgivere og læger, 'fra eksterne støttegrupper' om fx informanter fra grupper som KSO, HKKF, Familienetværket.

KORTLÆGNINGENS VALIDITET

Undersøgelsens validitet og troværdighed højnes dels gennem udvælgelse af informanter, dels ved en grundig analyse af interviewene, hvorigennem der dannes empirisk funderede konklusioner.

INTERVIEW

Som nævnt ovenfor er udvælgelsen af informanter sket med overvejelser om en vis spredning på forskellige perspektiver: udsendte, pårørende, systemet. Udsendte er som nævnt bl.a. rekrutteret til interview via Forsvaret. Denne fremgangsmåde kan tænkes at blive påvirket af, at Forsvaret kan have en interesse i at fremstille udsendelser og håndteringen af skader og rehabilitering i et positivt lys. Dette er imødegået ved sideløbende at rekruttere informanter uden om Forsvaret, dels gennem SFT's pressemeddelelse, der førte til forskellige henvendelser, dels ved at søge informanter gennem en annonce på Soldaterlegatets Facebook-side. Med hjælp fra interessegrupperne er der også tilført informanter, der ikke er rekrutteret via Forsvaret, og som typisk faldt i de ikke-repræsenterede kategorier, herigennem fx udsendte, der ikke længere har kontrakt med Forsvaret.

Tillige kan det have påvirket konklusionerne, at de tidligere udsendte har overstået de værste oplevelser fra missionen. Ifølge teorier om narrativitet vil for eksempel voldsomme oplevelser, når de er blevet fortalt mange gang, komme til at fremstå mere og mere meningsfulde.

I interviewundersøgelsen har vi dog til stadighed oplevet, at vi overvejende har været i stand til at skabe kontakt til udsendte og pårørende, der har reflekteret over emnet og har haft det nødvendige overskud, som det kræver for at henvende sig og deltage i en interviewundersøgelse. Selvom vi ikke har interviewet personer med svære psykiske skader, mener vi, at vi med denne undersøgelse har været i stand til at udpege en del af de psykiske konsekvenser, som opstår i forbindelse med udsendelse. Flere af de interviewede udsendte og pårørende har oplevet forskellige psykiske efterreaktioner forbundet med udsendelsen, og vi har gennem interview med interessegrupper og eksperter fra forskellige behandlingenheder præsenteret nogle af de svære konsekvenser, som kan være forbundet med udsendelse. Omfanget og forekomsten af svære psykiske skader er et tema for den efterfølgende kvantitative register- og spørgeskemaundersøgelse. Med disse metoder vil man være i stand til at danne sig et overblik også over gruppen af mere socialt isolerede udsend-

te og pårørende, som typisk ikke er tilgængelige i en interviewundersøgelse.

KODNING

Den kvalitative analyse er sket som tekstanalyse af transskriberede interview, og analysens konklusioner bliver løbende underbygget med citater fra interviewene. For at sikre, at undersøgelsens konklusioner er empirisk funderet, samt sikre undersøgelsens troværdighed, benyttes kodeprogrammet Nvivo i analysen. Nvivo er et redskab til kvalitative undersøgelser, hvor tekst og udsagn samles i relevante kategorier. Nvivo er i denne undersøgelse benyttet til at skabe struktur og overblik i analysen af det omfangsrige tekstmateriale. Analysen er bygget op omkring et kodetræ med kodekategorier. Kodetræet er benyttet som et redskab, der løbende har udviklet sig i takt med, at vi gennem kodningen er blevet opmærksomme på nye temaer, aspekter, nuancer og problematikker i tekstmaterialet.

Kodningen er gennemført ad flere omgange. Først gennemførtes en foreløbig kodning med det formål at finde frem til de grundlæggende sociale processer og systemiske perspektiver. Eksempler på disse kategorier er blandt andre motiver for udsendelse, oplevelser under udsendelsen, konsekvenser af udsendelse, kontakt med støtte- og behandlingstilbud, pårørendes reaktioner på udsendelse. Dernæst gennemførtes endnu en kodning, der skulle give kildematerialet struktur til at indgå i analysen og i besvarelsen af problemformuleringen. I denne proces blev de eksisterende kategorier udviklet, og nye kategorier blev tilføjet. Et eksempel på en differentiering af en kodekategori er fx, at en kategori 'motiver for udsendelse' blev udvidet med underkategorier. Nye kategorier blev således tilføjet, da interviewene viste nye aspekter, som ikke kunne dækkes i de eksisterende kategorier. Ved oprettelse af nye kodekategorier blev betydningen klargjort i fællesskab mellem forskerne.

DEL 1: FØR, UNDER OG EFTER UDSENDELSE

FØR UDSENDELSE – MOTIVATION OF FORBEREDELSE

I denne del analyseres de udsendtes og pårørendes oplevelse af tiden før, under og efter udsendelse. Mere specifikt retter vi i dette afsnit fokus mod den motivation, som kommende udsendte angiver til udsendelse, deres tanker om den risiko, de løber ved at melde sig til deltagelse i en international mission, samt betydningen af de pårørendes støtte. Tillige retter vi fokus mod den anerkendelse og i visse tilfælde mangel på anerkendelse, som de udsendte oplever at få.

I det transitionsteoretiske perspektiv handler dette afsnit om forberedelsen til isolation fra en normal dagligdag, om at være isoleret fra denne i en periode og endelig om genindtrædelse i hverdagen.

MOTIVATION FOR UDSENDELSE

Ved udsendelse af et nyt hold til mission består ca. 40 pct. af personel fra Hærens Reaktionsstyrke Uddannelse (HRU), dvs. nyuddannede, og ca. 60 pct. personel fra Hærens Stående Reaktionsstyrke (SRS). Forsvarets ansatte fra SRS er på K35- eller K60-kontrakter, dvs. kontrakter, til de er 35 eller 60 år. Udsendelse til missioner er en del af deres kontrakt, hvis

de er egnede, og således en tilbagevendende begivenhed. Et nej til udsendelse kan medføre afskedigelse, da det bliver betragtet som kontraktbrud.

De kommende udsendte (fra HRU), der primært fokuseres på med henblik på motivation, skal 2 måneder inde i deres værnepligt tage stilling til, hvorvidt de vil fortsætte i Forsvaret med en 8-måneders uddannelse med fokus på udsendelse i internationale operationer. De menige bestemmer således selv, om de vil melde sig til HRU. Forsvaret har dog mulighed for at afvise en person, som gerne vil fortsætte, hvis personen ikke menes at have det nødvendige potentiale i forhold til de opgaver, som soldaterne forventes at blive sat til at varetage. Der foretages således her en form for screening eller vurdering af egnethed som soldat.

Der er faktorer, der særligt motiverer de kommende udsendte fra HRU til at vælge en udsendelse: selvrealisation og ønsket om udfordringer/oplevelser samt ideologi. Ud over disse faktorer nævner de interviewede også kammeratskab, økonomi, uddannelse og det militære håndværk samt livsstil. For SRS-udsendte findes udfordring/oplevelser og ideologi også som motivationsfaktorer, men kammeratskab og håndværk vejer her relativt tungere. I interviewene kan det ikke identificeres, hvornår dette skift finder sted, men det er sandsynligt efter to til tre udsendelser.

SELVREALISATION OG OPLEVELSE

At opleve noget, som ikke kan opleves andre steder end ved at deltage i en militær mission, er en hyppig begrundelse for at vælge HRU eller, efter første udsendelse, acceptere en længerevarende kontrakt i SRS, der indebærer flere udsendelser (K35 eller K60).

HRU-udsendte giver udtryk for, at udsendelse er noget, de gerne vil prøve for derigennem at realisere sig selv. Dette illustrerer følgende citater: ”Den der holdning til det, at man skal ned og redde nogle mennesker. Ved du hvad? Jeg gør det mere for oplevelsens skyld.” Andre supplerer: ”Det er sådan lidt spændende.” ”Jeg hørte fra andre, at det var en oplevelse.” ”Det er et fedt job. Det er helt anderledes i forhold til den kedelige hverdag, jeg havde før.” ”Det er et eventyr.”

FYSISKE OG MENTALE UDFORDRINGER

Oplevelser af fysiske og mentale udfordringer er generelle motivationsfaktorer. De fleste udsendte hæfter sig ved, at de i missionsområdet får nogle oplevelser, der er ekstreme. En udsendt fortæller således om missionen: "Fordi sådan er det dernede – det er krig. Det er voldsomt, og det er vildt." En anden fortæller om karakteren af oplevelsen: "Folk betaler jo kassen for at lave teambuilding. Øvelser, der ikke engang når det (her) til sokkeholderne." Det er forbundet med stor tilfredsstillelse at udholde de ekstreme arbejdsforhold i missionsområdet og således bevise over for sig selv, at "man kan klare det." Heri ligger også en oplevelse af at få identificeret egne grænser og glæden ved at kunne flytte disse. "Så på den måde, hvis det ikke knækker én, så kan du jo få nogle unikke oplevelser, som du ikke kan få andre steder." En anden udsendt fortæller om enhedens opgaver: "Det kører bare 24/7 i et halvt år."

Blandt de udsendte er der generel enighed om, at denne intensitet er motiverende: "Der skal ske noget, og jeg er også rimelig sikker på, at det er det, som motiverer folk dernede. Det er, at der sker noget hele tiden." Andre udsendte lægger vægt på de fysiske udfordringer ved udsendelsen som noget, der også motiverer dem til at fortsætte i Forsvaret. "Jeg kan godt lide udfordringer hele tiden. Jeg synes, det er superfedt at komme ud at gå en 30 km. march. Det er sådan noget, som jeg synes, er rigtig fedt. Prøve nogle grænser af." "Det er, at man får nogle udfordringer. Jeg kan godt lide at være meget fysisk aktiv og få lov at træne og løbe."

De fysiske og mentale udfordringer synes ikke at være bevidst knyttet til at udvikle større maskulinitet. Maskulinitet nævnes få gange direkte af de udsendte med ord som 'macho' eller 'manddomsprøve'. En udsendt refererer fx til udsendelse som en manddomsprøve: "Ja, det er jo selvrealisation. Det er jo – en manddomsprøve er vel et forkert ord – men som man udvikler sig som ung mand, er det jo for mig en naturlig del, at man godt vil bevise, at man kan noget og tør noget." "Ja, eller en dannelse rejse ...". En del af at gennemføre en udsendelse handler også om at blive voksen: "Jeg føler mig mere voksen, har mere selvværd og selvtillid." En højere grad af modenhed og målrettethed indgår ligeledes i beskrivelserne. "I min verdensopfattelse er det noget med, at du vil noget – og det kan du godt kalde machobegreber." En anden uddyber, at det handler om, at: "Jeg får et andet perspektiv på livet og kan bedre vurdere, hvad der er vigtigt."

IDEOLOGI

De udsendtes ideologiske motivation italesættes ofte med ordene: "At gøre en forskel." Og den nævnes ofte i samme åndedrag som selvrealisation og udfordring. For eksempel fortæller en udsendt: "Jeg ville aldrig nogensinde tage ud på en mission, hvis jeg ikke mente, det gjorde en forskel." Som fastansat (SRS) spiller ideologi stadig en rolle: "Vi vil gøre en forskel, vi vender ikke ansigtet den anden vej." "Men hvis jeg ikke føler, jeg gør en forskel i de lande, jeg tager til, så tog jeg ikke af sted, fordi jeg er gift og har børn, så prisen er høj for mig, hvis jeg mister livet."

De udsendte opfatter sig selv som engagerede mennesker, der handler i stedet for kun at tale om idealerne. Det handler om at "Gøre verden til et mere sikkert sted at leve. Eller i hvert fald et bedre sted. Befri nogle mennesker dernede fra den undertrykkelse, de har levet under," som en udsendt udtrykker det. Og videre fortæller en anden udsendt: "Vi bringer sikkerhed til Danmark. Hvis nu nogle springer en bombe nede i Føtex, så har jeg gjort, hvad jeg kunne for at forhindre det."

En tidligere udsendt fortæller, hvordan han oplevede taknemmelighed, og at missionen og det civile genopbygningsarbejde "gjorde en forskel for de afghanske børn." Han beskriver det som den største form for næstekærlighed. "Man tager ud i verden for at hjælpe andre mennesker, og man risikerer endda selv at blive slået ihjel," fortæller han. Som illustration peger han i løbet af interviewet på et billede, der hænger på væggen. Han fortæller om det: "Det er et af de største øjeblikke i mit liv. Den skoleåbning i Afghanistan. Du kan prøve at se de børn der. Se den glæde! Det er simpelthen alt værd! Og sådan er det for mange af vores soldater."

Flere repræsentanter for Forsvarets og de offentlige støttefunktioner understreger også betydningen af den ideologiske motivation: "De [udsendte] er meget bevidste om deres eget værd. De er stolte mennesker, der tager af sted. Deres værd det er, at de går ud og gør noget, der har en betydning ... de går ud og redder nogle mennesker og bygger nogle ting, fx forhindrer narkohøst." Disse støttefunktioner og særligt de pårørende bekræfter dog, at udfordring og selvrealisation også er væsentlige motivationsfaktorer. En enkelt udsendt taler direkte om nationen, idet han fortæller: "Jeg er stolt, når jeg trækker i min uniform hver dag – for dronningen. Det er jo det, man gør for sit fædreland."

KAMMERATSKAB

Kammeratskab nævner de udsendte som en vigtig del af udsendelsen, men det nævnes kun i enkelte tilfælde som noget, der var en medvirkende motivationsfaktor. Øvelsen i at arbejde sammen i enheden bliver opbygget allerede tidligt under uddannelse og som forberedelse til en udsendelse, og her kommer kammeratskab ind som et vigtigt element.

Betydningen af kammeratskabet understreges af en udsendt, der beskriver, hvordan Forsvaret er "en fed arbejdsplads" bl.a. på grund af sammenholdet: "Jeg tror bare, det er generelt, det man laver. Det sammenhold, man har, og dem, man arbejder sammen med. De er superfedde. Det er ikke ligesom på en almindelig arbejdsplads." For de udsendte med specialfunktioner nævnes kammeratskabet ikke som en faktor, der har betydning for deres valg af en udsendelse. De udsendte med specialfunktioner, som er interviewet i denne undersøgelse, har arbejdet sammen med flere forskellige enheder i en udsendelse. De opbygger ikke så tætte relationer, som fx udsendte fra kampenheden fortæller om. En udsendt refererer dog til, hvordan der på felthospitalet bliver skabt et fællesskab mellem de danske medarbejdere. Andre udsendte, der har specialistfunktioner, oplever dog også at blive indlemmet i kammeratskabet: "... fordi selvom jeg ikke er en del af fortroppen så, hvis det brænder på, er 'Every man a rifle man'." Det indebærer, at alle kan bruge et våben og skal være i stand til at tage kampen op, hvis den enhed, vedkommende udfører ekspertfunktioner for, bliver angrebet.

ØKONOMI

Selvom Forsvarets støttefunktioner fremhæver økonomien i en udsendelse som en væsentlig motivationsfaktor, skinner dette kun i meget begrænset omfang igennem i interviewene med HRU-personel, mens økonomi for SRS-personel øjensynligt har større vægt som motivationsfaktor. En repræsentant for Forsvarets støttefunktioner understreger, at særligt de yngre udsendte får høj løn, idet det i forhold til deres gennemsnitlige uddannelsesniveau og alder giver en relativt høj indkomst at være udsendt. Direkte adspurgt svarer en udsendt dog, at "Vi får en dårlig løn i forhold til, hvad vi løser af opgaver." En anden afkræfter ligeledes lønnens afgørende betydning: "Det var både idealisme og eventyrlysten og så meget længere nede i hierarkiet var selvfølgelig også, at man tjente nogle penge på det. Men det var ikke motivationen som sådan."

En af de SRS-udsendte med K60-kontrakt fortæller, at for ham er den økonomiske motivation en vigtig del af begrundelsen for, at han vælger arbejde i Forsvaret: ”Når man kommer hjem – det er nok det, min kone hader allermost – så skal du jo ikke lige møde igen [...]. For du har en masse dage, som du har optjent, men dem vil man også gerne have udbetalt, for det er også mange penge, de er værd. Men der vil du egentlig også gerne holde ferie. Så det er også lidt et dilemma.”

Blandt de lidt ældre nyansatte er udsendelse en del af en job- og karrieremulighed, som de oplever, at de har valgt blandt mange andre. Forsvaret var en af mulighederne, de kunne vælge, da de efter fx en ungdomsuddannelse skulle vælge karrierevej. Nogle fortæller om det som et bevidst valg, mens andre beskriver det som en tilfældighed: ”... så blev jeg arbejdsløs og ...”

UDDANNELSE OG HÅNDVÆRK

Udøvelsen af et håndværk handler både om faglig kunnen og om professionsidentitet. Soldaterne sætter en ære i at udøve det militære håndværk. For eksempel fortæller en udsendt: ”Det er noget med, at hvis du har trænet fodbold i så mange år, så svarer det lidt til at træne fodbold hele ugen og så aldrig komme i kamp.” En anden udsendt forklarer det lidt anderledes: ”Det var mere, at jeg er trænet kampsoldat. Jeg havde et behov for at finde ud af, om jeg også kunne jobbet.” En udsendt beskriver, hvorfor dette er vigtigt: ”Men det at kunne vide, hvor meget man kan klare ... og at holde styr på mine ting. Og være god til det, man laver, det er vel også en del af det.” Om identitetsaspektet fortæller en udsendt: ”Også fordi det er en stor del af, ’hvem er jeg?’, at have den tilknytning til Forsvaret, som jeg har. Også fordi jeg primært er civil og har en civil karriere.”

De udsendte nævner stort set ikke de muligheder, som Forsvaret giver for at uddanne sig, som motivationsfaktorer. Enkelte nævner det dog som en del af overvejelsen i forbindelse med at melde sig frivilligt: ”Når man kommer ud, så er det også en uddannelse, så har man også et startsted.” En anden fortæller, at han havde haft flere lederjob, da han søgte formel uddannelse: ”Og på det tidspunkt var der jo stort set kun – i hvert fald, hvad jeg kunne finde – Forsvaret som decideret lederuddannelse.” En enkelt nævner muligheden for at optjene tid til civil uddannelse (CU). ”Det er civil uddannelse. Så når jeg går ud, så får jeg løn af Forsvaret. Så jo mere CU jeg optjener, jo længere tid kan jeg være på skole.”

En udsendt fortæller, at arbejdet på felthospitalet også var brugbart i et uddannelsesperspektiv: "Og så også fordi Forsvaret kan tilbyde nogle andre ting, som lægen på en afdeling ikke kunne, fordi vi [lægestuderende] er jo ikke dem, der står højest i kursuskassen."

ADGANG TIL MILITÆRT Udstyr

Det er tydeligvis også fascinerende for mange udsendte, at de får lejlighed til at stifte bekendtskab med det militære udstyr. Udsendte nævner direkte adgangen til udstyret som en motivationsfaktor i følgende udsagn: "Og de ser grejet og siger, hold da op, det er da noget fedt grej, du har der. Det kan du kun få, hvis du skal af sted." "Det der med, at du skal ud og køre nogle nye store maskiner. Du skal ud på nogle øvelser. Du skal i krig. Det er jo en ting, som er spændende i sig selv, når man ikke har oplevet det." "Jeg var ude at køre i terrænet. Og den mand og jeg vi drøede rundt der. Og vi skreg jo af grin. For det var simpelthen så sjovt." Og til sidst: "Vi får lov til at skyde, og vi får lov til at køre rundt som to små teenagere. Og vi får penge for det."

LIVSTIL

Flere repræsentanter for Forsvarets og de offentlige støttefunktioner fremhæver, at for nogen SRS-udsendte er udsendelse blevet en livsstil. Hyppige gengangere bliver ofte betegnet missionsbumser. Det udtryk bruges til at betegne de udsendte, som efter en mission ønsker at komme af sted igen så hurtigt som muligt. Repræsentanter for Forsvarets og de offentlige støttefunktioner beskriver dem som personer, der "kun kan leve i missionen" og således har dette som deres primære motivation for at blive udsendt. "De vil leve derude på en sten og gå med deres geværer og snakke med gutterne." Tillige er det karakteristisk, at: "Det er dem, som skal bruge en ny udsendelse for at holde stressen i kog." Denne motivationsfaktor – eller bivirkning af tidligere udsendelser – kan dog kun identificeres som relevant for fastansatte med mange udsendelser bag sig. En pårørende føjer facetten 'adrenalin-junkier' til beskrivelsen af nogle udsendte. De er afhængige af det adrenalinsus, som missionen kan give. Dette sus kommer fx af at deltage i patruljer, hvor enheden kommer under beskydning.

Repræsentanter fra Forsvarets støttefunktioner og det offentlige system begrundet deres bekymring for denne motivationsfaktor med to

forhold: For det første kan nogle missioner være med til at fremprovokere følelsesmæssige reaktioner, som de udsendte måske forsøger at undgå. En soldat beskriver sin situation på følgende måde: ”Jeg gik så til psykologbehandling i et stykke tid, og så tænkte jeg på et tidspunkt, at den eneste måde, jeg nok kunne få behandlet det på, var ved at tage tilbage igen.” Han søgte og fik herefter en ny udsendelse på korttidskontrakt. Men at tage en udsendelse på denne måde kan ”provokere deres efterreaktioner,” fortæller en repræsentant fra Forsvarets støttefunktioner. For det andet kan specialisering med mange udsendelser besværliggøre overgang til det civile liv: ”Når de udsendte bliver 28-30 år, og vi ikke kan bruge dem mere, så er der jo ingen i det omgivende samfund, der kan bruge dem,” fortsætter repræsentanten.

ØVRIGE MOTIVATIONSFAKTORER

Familietradition og det at være i rammer, der er defineret af en fast disciplin, er yderligere motivationsfaktorer. En enkelt nævner, at: ”Den militære verden har altid været inde hos mig. Der har altid været nogen i min familie, der har været i militæret. Så det kommer meget naturligt.” Andre har lagt vægt på disciplin: ”De veldefinerede rammer. Det var sådan. Der var styr på det hele. Jeg kunne bare godt lide det.” Enkelte nævner desuden muligheden for at opleve en anden del af verden, når de er udsendte på en mission. Således beskriver flere udsendte, hvor smukt der er i Afghanistan, og andre udsendte, at de ser og oplever andre lande helt anderledes end den måde, turister vil opleve disse lande på.

TANKER OM RISIKO

De udsendte er opmærksomme på den risiko, de løber ved at blive udsendt. I forberedelsen op til missionen er det ikke et emne, de udsendte udtaler sig om, selvom det er en del af forberedelsen at skrive ”Min sidste vilje”, et afskedsbrev/testamente. En udsendt fortæller: ”Jeg ved godt, at den risiko kan blive mangedoblet, når du er dernede ... jeg har det sådan lidt, at man ikke skal lade frygt styre sit liv. Jeg vil gerne have de oplevelser og gøre de ting, jeg mener, er rigtige.” Selvom tanker om risikoen sjældent nævnes, så medgiver flere udsendte, at de med valg af funktion tager højde for risikoen: ”Og det, man på en eller anden måde

kunne sige, var en forholdsvis stille og rolig udsendelse. I forhold til at være kamptropper og være ude i frontlinjen.”

Repræsentanter fra Forsvarets støttefunktioner og pårørende hæfter sig ved, at det kan være vanskeligt at bibringe de kommende udsendte viden om, at de risikerer at dø under en udsendelse. Forsvarets og de offentlige støttefunktioner gør meget ud af at opfordre de kommende udsendte til at gøre sig nogle grundlæggende overvejelser: ”De skal have gjort op med sig selv, at de kan komme døde hjem, eller at de kan komme hjem og have mistet en arm eller et ben og leve med det resten af livet. De skal gøre op med sig selv, om det at tage ud er det værd. Overvejelser om død og lemlæstelse har således i ”Min sidste vilje” været aktuelle og er blevet formuleret inden udsendelsen. De beskrives af de interviewede som meget vigtige for anerkendelse af den risiko, man løber for sig selv og sin familie.

DE PÅRØRENDES STØTTE

Den støtte, de udsendte får fra deres pårørende, er af afgørende betydning for den måde, hvorpå de kommende udsendte kan gennemføre deres missionsforberedelse. Fælles for de udsendte er, at de har det dårligt med at gøre deres familiemedlemmer kede af det og prøver at løse dette ved enten at orientere dem og give dem så mange informationer som muligt om deres hverdag, også inden udsendelsen, eller sige så lidt som muligt. Pårørende reagerer generelt med bekymring, men de fleste accepterer den udsendtes valg. De udsendte anfører, at familien/kæresten må have forståelse for, at det er deres valg af arbejde, og at de tager deres egen beslutning. Flere udsendte forklarer, at de har meddelt deres familier, at det er det, de vil, og at de ikke beder om lov, men om støtte. Især forældre og ægtefæller/kærester vil gerne tages med på råd, men en udsendt fortæller, hvordan han til sidst kategorisk opsummerede diskussionen med sin kæreste: ”Ja, jeg skal til Afghanistan, jeg skal til forreste linje, ja, jeg er kampsoldat. Og dør jeg, så dør jeg, overlever jeg, så overlever jeg.”

De pårørende påvirkes stærkt af, at en af deres nærmeste har valgt at blive udsendt til en mission, som kan koste både lemlæstelse og død. Denne angst provokeres fx af, at de udsendte skal skrive i hæftet ’Min sidste vilje’. Angsten grundlægges derfor i diskussionerne om en

mulig udsendelse, og den får mange forskellige udtryk. Hvordan den kommer til udtryk påvirker ifølge både Forsvarets og de eksterne støttefunktioner den udsendtes mulighed for at få arbejdsro i missionen. De udsendte, der får støtte fra pårørende, oplever at kunne tage af sted med større sindsro. Afklaring og støtte hjemmefra fremhæves således generelt som afgørende for soldatens koncentration og velbefindende under udsendelse, og familiens opbakning inden udsendelse påvirker dette. En udsendt udtaler, at soldater, hvor familien er imod eller ikke støtter pga. deres bekymring, ikke kan blive gode soldater.

OPSUMMERING – MOTIVATION OG FORBEREDELSE

Den væsentligste motivation for HRU-personel til at vælge en udsendelse er begrundet i ønskerne om selvrealisering/oplevelse og i ideologi. For SRS-personel vejer kammeratskab, økonomisk motivation, ønsker om at udføre det militære håndværk tungere som motivationsfaktorer, men udelukker ikke ideologi. Der er i svarene ikke nogen indikation af, om forskellige former for motivation medfører forskellige psykiske reaktioner under og efter udsendelse.

Når den udsendte vælger udsendelse motiveret af selvrealisation og ideologi, følger der to krav til systemet: Dels et behov for en screening – hvor systemet sorterer mennesker fra, som på trods af en stærk motivation ikke er egnede til udsendelse – dels et behov for forberedelse af soldaten på udsendelsens alvorlige karakter og de medfølgende risici.

UNDER UDSENDELSE – FAKTORER AF BETYDNING FOR UDSENDTES PSYKISKE VELBEFINDENDE

Inspireret af transitionsteorien opfatter vi førstegangsudsendelsen som en slags liminalfase, hvor den udsendte er isoleret fra sit normale liv. I dette afsnit analyserer vi de faktorer, der har vist sig at være af betydning for de udsendtes psykiske velbefindende, og de er følgende:

- Missionstype
- Ledelse
- Fællesskab/kammeratskab

- Kontakt til de pårørende
- Samfundets anerkendelse.

Disse fem overordnede faktorer har i analysen af interviewene vist sig at være betydningsfulde for de udsendtes arbejdsevne og reintegration i det civile samfund. Forskellige missionstyper synes at afføde forskellige reaktioner alt efter, om man har været udsendt på et begrænset mandat som i Kosovo i 1990'erne, hvor mange udsendte oplevede en stærk følelse af afmagt i deres udsendelse, eller om man har været udsendt til en krigszone som i Irak og Afghanistan med større frygt og oplevet kamphandlinger. Ledelsens evner er også vigtige for, hvordan soldaterne oplever en udsendelse. Kammeratskab og loyalitet har vist sig at være betydningsfuldt i forhold til deres nye 'militære familie'. En særdeles vigtig faktor viser sig desuden at være kontakten mellem den udsendte og hans eller hendes pårørende. Kommunikationen mellem de to parter påvirker direkte den udsendtes velbefindende og arbejdsevne og har effekt på den hjemvendtes psykiske velbefindende. Slutteligt påvirker samfundets anerkendelse de udsendte, og der er generel glæde over de nyere symboler på samfundets anerkendelse som fx flagdagen. De fem faktorer kan være med til at forandre/påvirke den udsendte og får derfor betydning for den udsendte under udsendelsen.

MISSIONSTYPE

I det følgende gøres der rede for erfaringer fra forskellige missionstyper med henblik på at identificere oplevelser af psykiske skader samt give vurderinger af, hvordan de kan reduceres eller undgås. De to missionstyper, der er relevante i den danske kontekst, er udsendelse på et begrænset mandat som på Balkan i 1990'erne samt udsendelse med mandat til krigsførelse som i Irak og Afghanistan. Interviewene viser, at et begrænset mandat kan give en fornemmelse af afmagt, der opleves som lige så traumatiserende som voldsomme hændelser, oplevelse af skade og død, og oplevelsen af at svigte sit hold ved hjemsendelse i utide.

På Balkan var de danske udsendte under FN-mandat, de var bemyndiget til neutral overvågning og ikke til at gribe aktivt ind i krigshandlinger. Flere repræsentanter fra Forsvarets og offentlige støttefunktioner hæfter sig ved, at mange udsendte har haft stærke psykiske

reaktioner efter at have været vidne til de krigsførende parters overgreb på civilbefolkningen. På Balkan var det således primært en følelse af afmagt, der lå til grund for psykiske efterreaktioner. En repræsentant fra en af Forsvarets støttefunktioner forklarer: "De, der har fået de alvorligste psykiske mén, er dem, der har følt, at de ikke har kunnet gøre noget." En tidligere udsendt kommenterer: ".. den der afmagt ved at se folk, der kører i hestevogn med deres ejendele, og som bliver stenet og spyttet på hele vejen [...], det var ikke nemt."

At blive udsendt til en krigszone med mandat til kamp kan udløse psykiske efterreaktioner, der måske lettere opdages end de følger, der opstår pga. observationsmandat/afmagt. Der er større opmærksomhed rettet mod 'granatchok' og reaktioner på voldsomme hændelser, som de udsendte er uddannet til, forventer og så vidt muligt er forberedt på at medvirke i barske kamphandlinger. En udsendt nævner, at de trives med adrenalinsus. "Alle dine sanser er helt oppe at ringe. Det er det samme *rush*, folk oplever, når de laver et eller andet ekstremt som at springe ud med faldskærm og sådan noget. Men det er så ekstremt." En soldat udtaler, at "der var også nogle, der [i Afghanistan] virkelig bare håbede på, at der var nogen, der ville forsøge at skyde på os, så vi kunne skyde igen." En udsendt udtaler dog, at det ikke er for kamphandlinger, de udsendte tager af sted, men at man, når man er i det og "fx er under beskydning, så kører du oppe på instinkter og adrenalin." Repræsentanter fra alle interviewgrupper nævner, at det høje adrenalinniveau bliver svært for mange at undvære efter udsendelse.

Ligesom missionstype har betydning for de udsendtes oplevelser af missionen, betyder det også noget, hvilken type opgave man er ansat til at løse. Således får kampsoldater normalt flest voldsomme indtryk, men det udelukker ikke, at udsendte i logistik, administration o.l. har dramatiske oplevelser eller påvirkes stærkt af selve udsendelsen. Der kan være usikkerhed, lang ventetid, stærke syns-, lugt- eller lydindtryk fra missionsområdet også bag kampzonen. Kampsoldater er rustet til voldsomme hændelser, hvor andet personel i mindre grad forventer dette. En udsendt, der kører ambulance, fortæller: "Jeg ved, at vi i specifikke situationer har været med til at redde folks liv. Så det har været tilfredsstillende, men også sindssygt hårdt."

TIDLIGERE HJEMSENDELSE

At en udsendt må hjem i utide pga. private årsager på hjemmefronten, såsom skilsmisse og dødsfald, accepteres generelt af ens kolleger og ledelse. Årsager til repatriering er dog ofte svære fysiske eller psykiske skader, hvor missionernes infirmeri og feltpræsten tager sig af mildere skader, så den udsendte kan blive på missionen. Ved psykiske symptomer, som ikke bare er normale reaktioner på en hård belastning (som fx søvnløshed og irritabilitet), bliver lægen involveret, og enkelte bliver sendt hjem. Nogle sendes hjem med psykiske skader, og de fleste 'samles op' af systemet, idet de kommer til en psykologsamtale hjemme. En pårørende nævner fx en kvindelig soldat, som blev sendt hjem i utide begge gange pga. af psykiske problemer, hvor screening efter hendes mening burde have sorteret soldaten fra begge gange. Man må tillige hjem i utide, hvis man svigter håndværket/reglerne eller kammeratskabet. Bliver man således frosset ud pga. uagtsomhed eller ukammeratlig opførsel, straffes dette i det sociale fællesskab: "Han fik et par på ørerne en gang imellem og blev virkelig frosset ud."

Uanset om hjemsendelse er frivillig, pga. hjemmefronten eller fysiske eller psykiske skader, er de hjemsendte ikke glade for tidlig hjemsendelse. Alle informanter beskriver, at en udsendt, der er hjemsendt, har det svært. Han/hun er i stor risiko for at blive ramt af skyldfølelse, hvis hans deling senere lider tab. En udsendt siger: "Det er lort! [...] jeg kunne måske have gjort en forskel." Der eksisterer en markant holdning til, at en opgave må gøres færdig, og at tage hjem i utide er et svigt. For den repatrierede kan det derfor være et stort og uforløst problem at komme hjem før resten af holdet, fordi man føler, at man har svigtet sin enhed.

LEMLÆSTELSE OG DØDSFALD

Repræsentanter fra Forsvarets og offentlige støttefunktioner nævner, at især voldsomme og dramatiske hændelser som at se bekendte blive lemlæstet eller dø samt at være til stede med alle lyd- og lugtindtryk, kan mærke de udsendte psykisk på længere sigt. De udsendte fortæller samstemmende, at det er en stor følelsesmæssig belastning, når soldater, danske så vel som dem fra koalitionsstyrken, bliver såret eller dræbt. Dette fører til mere bevidste overvejelser om, at det er det hele værd at være udsendt. En soldat fortæller: "Det er bare pissehårdt at stå og kigge på det der. Se deres kammerater stå deroppe og så snakke om dem. Det er jo ikke sjovt. Det er også sådan noget, der fylder én." En anden kom-

mer ind på den omsorg, man må give: ”Det er hårdt at se de der unge fyre komme ind, og deres liv er smadret for altid på enten den ene eller den anden måde. Det er hårdt at stå og trøste unge fyre.”

LEDELSE

Som missionstype er også ledelse en væsentlig faktor af betydning for de udsendtes psykiske tilstand. Flere repræsentanter fra Forsvarets og de offentlige støttefunktioner hæfter sig ved, at ledelsen er meget vigtig i forhold til de eventuelle psykiske efterreaktioner, de udsendte kan opleve. Interviewene viser således, at ledelsen er eksponent for de rammer, der betinger, at soldaten trives og kan yde sit bedste. God ledelse beskrives som en aktiv og synlig leder, der er forstående for den situation, de udsendte befinder sig i. Lederen er klar over det pres, de udsendte er udsatte for. Han/hun er lydhør over for de udsendtes kritik og tager kritik alvorligt. Den gode leder sørger tillige for i god tid at tage kontakt til psykologer, når det er påkrævet ud fra devisen: ”Vi skal simpelthen ind og sikre, at der ikke er noget, der er uafklaret.” Ordet ’forstående’ går igen i adskillige af især de udsendtes beskrivelser af den gode leder. En god leder har de menneskelige egenskaber, der gør, at han/hun er god til at forklare, hvorfor en mission skal gennemføres, og som forstår de udsendtes psykiske reaktioner. De fleste udsendte har oplevet enkeltindivider, der var ’suveræne’, og som ydede en ekstra, personlig indsats.

Dårlig ledelse beskrives som en, der sidder i sin bunker eller på sit kontor og lader sin næstkommanderende ”køre de operationer, der blev kørt på hans hold.” Hvis fx en kompagnichef ikke er synlig, oplever de udsendte manglende opbakning: ”Han havde travlt med at gøre karriere, og så var han egentlig ligeglad med, hvor mange soldater der mistede livet på det.” Det fremhæves, at der stadig er ”nogle mennesker, der har været med til nogle helt ekstreme situationer – hvor ledelsen jo egentlig ikke har prøvet ret meget.” Den dårlige leder vil, ifølge en repræsentant fra en af Forsvarets støttefunktioner, kræve, at den udsendte skal ”op på hesten og videre” efter voldsomme hændelser. Årsager til psykiske skader, der medfører repatriering, er ifølge en repræsentant fra en støttefunktion ikke kun barske hændelser, men også sociale relationer på missionen. Nogle chefer beskrives som værende fra den hårde skole, hvor man ikke viser usikkerhed eller sorg og derfor ikke omtaler og bearbejder hændelser eller følelser. En del udsendte er meget kritiske over for den manglende lydhørhed, de oplever fra Forsvarets side: ”Det er nok det,

der frustrerer en allermest. Det er, at de ikke er gode nok til at bruge de erfaringer, vi får på gulvet." En anden formulerer det sådan, at "der er for langt fra os og til toppen." Opsummerende er dårlig ledelse karakteriseret ved mangel på personlig synlighed, manglende engagement uden for kontoret, manglende forståelse for de udsendtes situation og manglende reaktion på henvendelser/kritik af bl.a. uddannelse og udstyr.

UDDANNELSE OG UDS TYR

Ledelsens prioritering af udstyr og uddannelser er ligeledes vigtig for de udsendtes tryghed i missionsområdet. For eksempel nævner flere, at en uddannelse hjemmefra med samme hårdhed, som man udsættes for på missionen, er vigtig. Afvigelser fra udstyr og procedurer på en mission er med til at gøre de udsendte frustrerede, stressede eller utrygge, og de anfører, at det udstyr, der trænes med, bør være identisk med det, der bruges på missionen. Flere udsendte kritiserer, at de har trænet med attrapper, udstyr, der var for let eller erstattet af noget nyt på missionen, hvorfor forholdene ikke er optimale. Der kan opstå tvivl om, hvordan udstyr benyttes. Patruljer kan desuden være vanskeliggjort af udstyr, der er langt tungere end under uddannelse. Der trænes fx med vandfyldte og lettere rygsække frem for med det tunge udstyr, der bruges på patrulje, og soldaterne får slid, som de ikke er forberedt på hjemmefra. De er forberedt på vejr og varme, men ikke på ændringer i udstyr. En tidligere soldat udtrykker: "Der ligger for mig at se en tryghed i at have en stor faglighed, når du skal ud. At du ved, at du kan dit håndværk. Det er det, du falder tilbage på." Ændringer i enhedens størrelse eller i strukturen er også eksempler på forhold, der kan påvirke de udsendtes tryghed.

FÆLLESSKABET – DEN MILITÆRE FAMILIE

Ligesom missionstype og ledelse har indflydelse på de udsendtes psykiske tilstand, er også det interne sammenhold i delingen vigtigt. Flere informanter fremhæver det særlige fællesskab og kammeratskab som en vigtig del af det at være udsendt. Begrebet 'the military family' (den militære familie) bruges til at beskrive det særlige fællesskab, som opstår mellem soldaterne. De opnår en fælles forståelse, som er anderledes end den, de har med deres rigtige/civile familie. Det særlige kammeratskab opstår, når de udsendte deler oplevelser af dramatisk, ofte livstruende,

karakter, hvor de oplever en ekstrem afhængighed af hinanden. En udsendt beskriver, hvordan kammeratskabet opstår. "Når man først har ligget ved siden af sin kammerat, og det bare har sagt 'tjuuv' over det hele, så får man sgu bånd, som man nok ikke kan bryde igen, og som man ikke kan få med så mange andre." De "ser hinanden nøgne", som en udsendt forklarer. De ser deres kolleger i gruppen, som de virkelig er. Flere udsendte fremhæver, at man stort set intet privatliv har og ikke kan skjule sig for hinanden. Man arbejder i døgndrift tæt sammen, er under stort pres, er i kamp, kører forsyninger og hjælper sårede. Presset er så stort og oplevelserne så stærke, at man ikke kan skjule, hvad man føler, og hvordan man har det med de opgaver, man sammen skal løse. Dette giver en særlig forståelse mellem de udsendte soldater: "Det der unikke kammeratskab, som de har, hvor man ikke stiller spørgsmål, men man forstår. Jeg havde én, som sagde til mig, at han havde brug for at tale om en hændelse, og han skulle bare nævne stedet, og så havde den anden straks sat sig ind i det."

Begrebet 'den militære familie' benyttes således om det særlige fællesskab, man har. Det er ofte stærkest inden for primærgruppen, en deling på 30-40 personer, men flere udsendte beskriver, at det stærke tilhørsforhold også findes generelt blandt militærpersonel. En ikke-fastansat soldat, udsendt flere gange, beskriver en særlig anerkendelse mellem især soldater, der har været udsendt: "Det fællesskab gør så også [...], at hvis man møder folk, og de siger, at de også har været i Forsvaret og så spørger: 'Har du været udsendt?' 'Ja, jeg var i Irak', så kommer man meget hurtigt på talefod, fordi man har en respekt for, at den anden også har gjort noget tilsvarende. Så det gælder både dernede, men også herhjemme igen. Man er sådan lidt en del af en eksklusiv klub."

Fortroligheden med den militære familie kan være stærkere end fortroligheden i den civile (og rigtige) familie. I nogle tilfælde oplever de udsendte at have et tættere forhold til deres soldaterkammerater end til deres kone og børn. En udsendt fortæller: "Dem, som jeg var udsendt med i 1992, kender mig bedre end min kone gennem 10 år."

At blive sat ud eller udelukket fra det militære fællesskab kan føre til store psykiske problemer. De udsendte beskriver, hvordan splid i gruppen og udstødelse fra fællesskabet forekommer der, hvor man oplever, at man ikke længere kan stole på en kammerat. Mistilliden baserer sig oftest på, at vedkommende ikke kan sit håndværk godt nok. Svigt i den militære familie tager hårdt på den soldat, der 'svigter'.

KONTAKTEN TIL PÅRØRENDE

Kontakten til de pårørende er den fjerde af de fem faktorer, der i undersøgelsens interview viste sig at have særlig betydning for de udsendtes velbefindende under udsendelse. De pårørendes evne til at skjule deres ofte meget store bekymring og i stedet opmuntre og støtte deres udsendte beskrives af alle informanter som vigtig i forhold til de udsendtes arbejdssevne og arbejdsro.

De pårørendes store bekymring fører ofte til anstrengt kommunikation mellem udsendte og pårørende. En mor forklarer: ”Det er jo svært at være pårørende til nogen, som nogle andre folk prøver at slå ihjel i døgn drift.” De beskriver, at de er angst for, at ’de’ [repræsentanter fra Forsvaret] kommer og banker på døren med dårlige nyheder. De beskriver magtesløsheden i forhold til angst, der udløses af et eller andet i fjernsynet. ”Så kan jeg tage mig selv i at tænke; det her er jo ikke sidste gang. Det er jo ikke sidste gang, jeg skal opleve den her angst.” En repræsentant fra en støttefunktion udtaler, at ”du skal fungere normalt udadtil, samtidig med at du indadtil er i kaos.” De pårørende forventer derfor ofte, at den udsendte sætter sig i forbindelse eller tager imod opkald, hvorimod de udsendte ofte undgår kontakt eller er tavse om deres oplevelser for at beskytte deres familie mod at blive urolige. Andre soldater forsøger at give så meget information som muligt for at forhindre, at de pårørende forestiller sig alt muligt meget værre og får vrangforestillinger. Pårørende nævner, at de har lettere ved at forstå og acceptere den udsendtes valg, hvis han/hun er glad for sit arbejde og det, de gør dernede.

Kontakt til pårørende under udsendelse kan både mindske og forværre bekymring. Der er mulighed og tid til kontakt, og lejren er ikke en fuldstændig lukket verden. Moderne kommunikationsmidler, mobiltelefoner, satellittelefon, sms, computere med internet og e-mail, samt Facebook og Skype kan mindske fornemmelsen af afstand, men kan også være kilder til bekymring. Forbindelsen kan være ustabil, og den udsendte sætter sig måske ikke i forbindelse som aftalt eller forventet. De udsendte opfatter det som et problem, at de pårørende ikke har forståelse for de udsendtes manglende lyst til at kontakte de pårørende. Telefonen er i en container, et hus eller et telt, hvor det ikke nødvendigvis er privat. At ringe hjem kræver overskud. Ofte skal de stå til regnskab for deres valg, evt. fra grædende kærester eller mødre, høre på det, der kan opfat-

tes som banaliteter (vaskemaskinen er brudt sammen), forholde sig til spørgsmål, der virker fjerne, eller fortælle om deres dagligdag i detaljer, hvilket de ikke har lyst til. Soldaten mister iblandt lysten til at ringe hjem, og familien bliver endnu mere bekymrede. Nogle soldater tager alle op-ringninger i træk for at kunne 'holde fri' bagefter. "En af mine bedste kammerater havde det rigtigt hårdt for hver gang, han ringede hjem, så begyndte hans kæreste at græde og spurgte, om han ikke kunne komme hjem. Og det samme med moderen, og du kunne bare tydeligt se det på ham. Ærlig talt, det er bare noget pis og noget *bullshit*, fordi det gør det bare så meget hårdere." Nogle pårørende bruger afpresning til at få deres udsendte hjem, fx trusler om at ville forlade personen, hvis han/hun ikke kommer hjem. Den type samtaler medfører ofte uvillighed og ulyst til at ringe hjem.

Til gengæld udtrykker udsendte glæde ved at modtage breve, billeder, tegninger og pakker og ønskede, at alle fik breve hjemmefra. Breve opfattes positivt som en fysisk genstand og en oplevelse af kontakt, der ikke er afhængig af direkte kommunikation, kø ved telefonen eller afbrudte telefonforbindelser.

LEAVE-PERIODEN

Som en del af kontakten mellem de udsendte og de pårørende under udsendelsen, er 'leave'-perioden (orlov). Der er delte meninger om 'leave' cirka midtvejs i det halve års udsendelse ('leave' præcis midt i udsendelsen er logistisk umulig for alle). En pårørende beskriver denne periode som formålsløs, mens andre opfatter den som et nødvendigt pusterum. Flere pårørende fortæller, at de udsendte på 'leave' "går på heftig druk og brænder en frygtelig masse penge af." En mor fortæller, at hendes søn lavede mange 'underlige ting' i de 3 uger og var mentalt og fysisk fraværende. De udsendte er generelt tilfredse med 'leave', men fortæller, at det er svært at vende tilbage til presset i Afghanistan, eftersom de nu ved, hvad de går ind til.

SAMFUNDETS ANERKENDELSE

Den femte og sidste større faktor, der påvirker de udsendte, er samfundets (manglende) opbakning. Under udsendelse mærkes samfundets opbakning primært af de udsendte gennem mediernes dækning af krigen

i Afghanistan. Der er ikke stor tiltro til pressens dækning blandt de udsendte. Den beskrives som ensidig og med fokus på tragiske hændelser og fejltagelser begået af Forsvaret eller af individer, og at de gode resultater i Afghanistan med hensyn til forbedringer for civilsamfundet overses. Der er to dominerende reaktionsmønstre blandt de udsendte: at man sluger al mediedækning eller nægter at følge med overhovedet. De udsendte bliver frustrerede og vrede over, at der i medierne bliver sat spørgsmålstegn ved deres værd. De føler generelt selv, at der er fremskridt. Der er med andre ord generel glæde over symboler på anerkendelse, der vinder indpas i samfundet: fx flagdagen, parader, de gule sløjfer fra Familienetværket. Samfundet og mediernes opbakning behandles desuden i afsnittet 'Efter udsendelse'.

OPSUMMERING: FAKTORER AF BETYDNING FOR UDSENDTES PSYKISKE TILSTAND

Fem overordnede faktorer viste sig at være betydningsfulde for de udsendtes arbejdsevne og psykiske tilstand under udsendelse. En mission med begrænset mandat kan stresser de udsendte, der oplever at stå magtesløse over for overgreb og handlinger, der opfattes som uretfærdige. Ledelsens gode eksempel, erfaring på missioner, målrettet fokus samt respekt for menneskelige reaktionsmønstre er betydningsgivende for, hvordan de udsendte oplever en udsendelse. Ledelsen er tillige ansvarlig for relevant uddannelse – med det rette udstyr, som anvendes på missionen. 'Den militære familie', det vil sige det tætte kammeratskab, viste sig næsten at erstatte den rigtige/civile familie. Selvom de pårørende (den civile familie) træder i baggrunden, spiller de en særdeles stor rolle i de udsendtes liv, og kommunikationen mellem de to parter påvirker direkte den udsendtes velbefindende. Det danske samfund er under udsendelse primært repræsenteret af de pårørende og af medierne, hvor mediernes dækning af krigen generelt opfattes som unuanceret og overvejende negativ. Den holdning, der herigennem afspejles, påvirker de udsendte stærkt.

På denne baggrund identificerer interviewene en række krav til systemet: at de udsendte må forberedes på, hvilken type mission de skal på, og de må kunne stole på akut assistance i forbindelse med voldsomme hændelser og vidne til død. Der må være gode, erfarne og 'rummeli-

ge' ledere foruden god uddannelse til den specifikke mission og med så virkelighedsnær træning som muligt. De udsendte må forberedes på, at kammeratskab og loyalitetsfølelse kan sætte andre familiemæssige og følelsesmæssige bånd i baggrunden, men at disse må bevares og plejes. Analysen viser sig tillige, at der må tages hånd om de pårørende, således at de kan finde støtte og hjælp i Forsvaret og hos hinanden. De har som pårørende stor indflydelse på de udsendtes psykiske tilstand under udsendelse og også på samfundets generelle holdning til udsendelser.

EFTER UDSENDELSE

Efter udsendelse skal de udsendte reintegreres i en normal dansk hverdag. Udsendelsen kan for HRU-udsendte, dvs. de førstegangsendte, ses som en ilddåb eller et overgangsritual, der medfører, at den udsendte nu er indviet i livet som udsendt. Teoretisk burde en sådan fase føre til en anden og normalt højere status.

Undersøgelsen viser, at hjemvendte HRU-soldater betragtes som 'ændret' eller anderledes. Pårørende giver i interviewene udtryk for, at den udsendte har ændret sig. Både hjemvendte og pårørende er informeret om, at de vender hjem med et højt stressniveau, men det er tydeligvis en overraskelse, at den hjemvendte også på sigt er 'anderledes'. Den hjemvendte synes ifølge pårørende at have ændret karakter og virker enten modnet eller sårbar eller begge dele. Interviewene viser ikke, at de hjemvendtes position i familien og i samfundet er ny. HRU-udsendte oplever således at blive sat tilbage i samme civile roller og mønstre og oplever ikke at have opnået en højere position eller status i familien eller i samfundet, medmindre de fortsætter i militæret.

I det følgende analyseres de forhold, der påvirker hjemvendte soldater, og som derfor har betydning for, hvorledes de oplever tiden efter udsendelse. Disse er:

- Hjemkomsten til familien
- Netværk
- Anerkendelse fra det danske samfundet
- Mediernes dækning
- Fysiske skader
- Psykiske efterreaktioner

Det er vigtigt at fremhæve, at de fleste hjemvendte oplever, at udsendelsen som helhed er en berigelse, der har haft positive konsekvenser for deres liv.

HJEMKOMSTEN TIL FAMILIEN

Tilbage i Danmark skal den hjemvendte etablere eller genfinde en plads i familien. De hjemvendte beskriver oplevelser af at være gået fra at være dreng til voksen, og de beskriver, at de har svært ved at finde deres plads i familien igen. En partner kan være blevet vant til at klare sig selv og skal vænne sig til at inddrage den hjemvendte. Alle, både børn, forældre, fjernere slægtninge og nære venner, skal nu vænne sig til den hjemvendte igen og har måske følt sig svigtet og bebrejder den hjemvendte sit valg og det fravær og den bekymring, det medførte.

En hjemvendt fortæller, at mange af hans soldaterkolleger har mistet deres koner og kærester, fordi de fortsatte deres liv hjemme, som før de blev udsendt. Udsendelse, forklarer han, forpligter dog til, at den hjemvendte yder en særlig indsats hjemme. Efter en udsendelse 'skylder' man i familieregnskabet: "Man skylder. Det gør man. Når hun siger, at du har barns første sygedag alle dage det næste halve år, så er det bare sådan, det er. Og det gør jeg bare."

Hjemvendte og repræsentanter for de offentlige støttefunktioner fortæller dog, at det tager tid at finde sig selv igen. Den første tid beskrives som præget af uro og rastløshed, og at man skal fokusere på at finde sammen med sin familie og børn igen samt lære at tøjle sit temperament. En hjemvendt fortæller, at den bedste måde at få barske hændelser bearbejdet på er ved at tale om dem og få dem ud, men at familien ikke altid er egnede tilhørere. Mange hjemvendte foretrækker at skåne familiemedlemmer, som ikke menes at forstå sammenhænge og implikationer. Repræsentanter fra Forsvarets og offentlige støttefunktioner forklarer, at hjemvendte gerne vil dele fantastiske og ofte voldsomme oplevelser med nogen, "... men familien magter ikke at lægge ører til de samme historier igen og igen." Pårørende og venner orker heller ikke at se 3.000 usorterede billeder. De hjemvendte vælger derfor ofte at være relativt tavse og dele deres oplevelser med kammerater i et militært fællesskab.

Den fortrolighed, som eksisterede før udsendelse mellem den hjemvendte og de nære pårørende, bliver sjældent genetableret. De ud-

sendte fortæller ikke deres pårørende detaljer fra voldsomme hændelser. ”Der er ting, man gemmer fra sin kæreste og egentlig helst vil skåne hende for,” fortæller en hjemvendt. En anden hjemvendt uddyber: ”Men man skal også tænke over: Er det noget, de har brug for at vide? Hjælper det dem? Og det gør det måske ikke rigtigt, og så skal man måske bare holde det for sig selv.” Familien er måske heller ikke enige i politiske spørgsmål og i den hjemvendtes valg. Familiens anerkendelse understreges imidlertid som vigtig for de udsendte. En repræsentant for en civil støttefunktion udtaler, at ”det er vigtigt for den udsendte, at familien forstår, hvorfor vi er dernede, hvorfor vi ikke skal trækkes ud, før arbejdet er færdigt, og hvad konsekvensen kan være, hvis vi ikke er dernede.” Familien reagerer dog ikke altid med denne anerkendelse. En søster beskriver, hvordan hun måtte forsvare sin brors valg til en familiefest: ”Jeg havde en onkel, der kom hen og sagde til mig til en familiefest: ’Har du sagt til din lillebror, at han da er en værre idiot?’, hvor jeg så kiggede på ham og sagde: ’Hvad siger du dog?’ ’Ja, han kan jo risikere at komme hjem i en ligpose.’ Og jeg tænkte, at det alligevel var det værste, han [lillebroderen] nogensinde havde fået at vide.”

De hjemvendte føler således ofte, at de skal stå til regnskab for deres fravær og muligvis for deres ændrede adfærd. Det kan være svært at håndtere, når, som en udsendt udtrykker det, man ”har mistet troen på det gode i mennesket” efter at have været i et oprevet samfund, hvor ”liv ingenting er værd.”

De pårørendes reaktioner og indflydelse på de udsendte og hjemvendte vil blive behandlet i et separat afsnit, idet de har vist sig særligt betydningsfulde for de hjemvendtes valg og psykiske tilstand.

NETVÆRK

For SRS-udsendt personel kan det være nemmere at komme hjem fra en udsendelse, idet de fortsætter med deres almindelige arbejde i Forsvaret og dermed forbliver en del af ’den militære familie’.

Flere repræsentanter fra Forsvarets og de offentlige støttefunktioner hæfter sig ved, at hjemkomsten kan være særlig svær for de hjemvendte, der overgår til et civilt arbejdsliv, hvilket ofte er tilfældet for HRU-personel. Overgangen til det civile liv opleves som brat, idet man må sige farvel til sin ’gruppe’ i Forsvaret. I missionsområdet oplever de

udsendte, at deres bidrag til enheden er uundværligt og vigtigt. Når de vender hjem, er deres valg knap så afgørende for liv og død. En udsendt forklarer: "Lige pludselig står man dernede og skal lade sit maskingevær og være klar til at køre ud i fjendeland, og så lige pludselig er du derhjemme og skal stå og vælge, hvad for noget mad du vil have i Føtex." En repræsentant fra Forsvarets støttefunktioner forklarer: "Så hvis man går fra en meget stærk primærgruppe til at skulle falde tilbage til sit gamle vennenetværk, som måske i en eller anden grad er faldet fra, fordi man har været væk i et halvt år, og man har fået nye interesser, så ryger man altså.." De hjemvendte, der overgår til det civile liv, har ikke umiddelbart kammerater 'i grønt', dvs. soldater at dele oplevelserne med og kan ikke dele deres oplevelser med familien, som de vil skåne eller ikke føler, at de kan tale med.

Udsendte oplever, at det kan være vanskeligt at opretholde kontakten til den gruppe, man har været en del af i missionsområdet. Ud over de tilbagevendende 3- og 7-måneders-arrangementer er det op til den enkelte at holde kontakt, hvilket Forsvaret dog også opfordrer dem til. Generelt oplever hjemvendte, at de bliver spredt ud til højre og venstre. De, som fortsætter i Forsvaret, har en form for kontakt. En udsendt forklarer, at man gennem øvelser og andre arrangementer fortsat møder sine kammerater fra missionen. Det er sværere at holde kontakten, når man stopper i Forsvaret. "Der er nogle af ens kammerater, der hænger ved, og andre, der ikke gør. Og sådan er livet jo. [...] Nu kender jeg en kammerat, der står i den situation lige nu, at der ikke er ret mange fra deres gamle hold tilbage, som de har kontakt med. Og de siger, at det da godt kan være svært, hvis de har behov for at snakke om det, der skete dengang."

De fleste udsendte påpeger, at opretholdelse af kontakt til gruppen er vigtig for dem, idet de her kan dele deres oplevelser og minder fra udsendelsen. Støttegrupper såsom De Blå Baretter hjælper de tidligere soldater med at opretholde en kontakt til det fællesskab, de har forladt i forbindelse med overgangen til en civil karriere. Enkelte fortæller fx, at de har en aktiv Facebook-side, hvor de lægger fotos op. Dette handler både om at holde en form for kontakt, men også om at fortolke det, som de har været igennem. Enkelte fortæller, hvordan de har besøgt missionsområdet igen med Kammeratstøtteordningen/De Blå Baretter, fordi det kan være godt at genopleve det sammen med nogle af dem, der var

med på missionen og samtidig se, at deres indsats ikke har været forgæves.

ANERKENDELSE FRA DET DANSKE SAMFUND

Ligesom soldaterne oplever, at de skal 'stå til regnskab' for deres familie, når de kommer hjem, påpeger mange hjemvendte og repræsentanter fra både Forsvarets og de offentlige støttefunktioner betydningen af den anerkendelse, som de mødes med i samfundet. De udsendte repræsenterer to holdninger: enten at samfundets anerkendelse er underordnet, så længe soldaten er tilfreds med sin indsats og anerkendes af Forsvaret, eller at samfundets anerkendelse og mediernes dækning er vigtig for den hjemvendte.

En hjemvendt udtrykker ærgrelse over, at den danske indsats ikke anerkendes: "... Det er for at bekæmpe terrorisme i Europa og i USA. [...] Så går der en bombe nede i Føtex, og 100 civile går til herhjemme. Så lige pludseligt har vi ikke gjort nok." En anden hjemvendt udtrykker forståelse for modstand mod deltagelsen i krigen i Afghanistan, og at der er nogen, der sætter spørgsmålstegn ved, hvad de udsendte laver. "Det gør man også selv en gang imellem. Kan det betale sig, nytter det noget?" En repræsentant fra en civil støttefunktion minder om, at: "det er en mission, der, som Folketinget har fortalt dem, er vigtig for det danske samfund. Og så forventer de, at når de sætter liv og lemmer på spil så ... så bliver de anerkendt for deres arbejde eller bare anerkendt for, at de har været ude."

En repræsentant fra en støttefunktion forklarer, at det ikke gør ondt at blive stillet til regnskab af individer eller samfundet for sit valg af at blive udsendt. Soldater, fremhæver repræsentanten, kan godt tage ansvar. Det, der berører de udsendte, er derimod, at de bliver ildeset og anset som dumme eller krigsliderlige i stedet for anerkendt som individer med en udtalt holdning. "Det er stolte mennesker, der tager derned. De er idealister. De er SOLDATER!"

ÆNDRINGER I SAMFUNDETS ANERKENDELSE

De interviewede vurderer, at der er sket positive ændringer i samfundets anerkendelse af deres indsats og offer. Mediernes omtale og symbolske anerkendelse vurderes som meget vigtig for udsendte og hjemvendte,

som generelt mener, at de har fortjent større anerkendelse. Interviewene indikerer, at holdningen i samfundet, især inden for de sidste 2-3 år, har ændret sig til større anerkendelse af de udsendtes indsats og den risiko, de løber. Repræsentanter for de offentlige støttefunktioner peger på en gradvis proces, og én henviser til en udsendt, der blev dræbt i 2007, og hvor ”ordet helt og krigshelt pludselig [blev] brugt i mediebilledet, og der skal du langt tilbage, til 1850’erne, før det ord optrådte i mediebilledet. Og det er jo også et tegn på, at der er en stor opbakning til soldaterne i befolkningen.” Han vurderer, at befolkning og politikere blev i stand til at adskille det at være soldat fra det politiske. Det blev muligt at være imod krigen i Afghanistan, men samtidig have respekt for den soldat, der har udført sit arbejde. I dag møder de hjemvendte soldater flere almindelige danskere, der siger: ”Du skal bare vide, at vi er stolte af dig, og tak for din indsats.”

TEGN PÅ SAMFUNDETS ANERKENDELSE

Symboler som monumenter og mærkedage, hvor udsendte og tidligere soldater hædres, har stor betydning for, om udsendte og hjemvendte oplever at få anerkendelse. Informanter udtrykker stor glæde over de synlige, private og nationale tiltag, der er gennemført for at markere de udsendtes indsats. De tiltag, der nævnes, er de gule sløjfer, flagdagen (den 5. september), paraderne, armbindene ’Soldier to soldier’, Armadillo-armsbåndene og diskussionen om monumentet og mindeplads på Kastelet. De opfattes som bevis på anerkendelse af de danske soldater. En repræsentant for de offentlige støttefunktioner udtrykker, at man ”materialistisk, i form af fx en medalje, [...] kan se, anerkende, at en soldat har sat sit liv på spil.” Uanset funktion og rang er de udsendte glade for den større anerkendelse, om end nogle synes, at de nationale tiltag er overdrevne, og at Forsvarets anerkendelse er nok. Flere soldater fremhæver, at de selv har valgt at tage af sted og ikke behøver andre til at vurdere deres valg eller indsats. ”At blive anerkendt i det offentlige rum for sin indsats betyder ikke en skid.” ”Ellers tror jeg ikke, det betyder en skid at blive anerkendt. Jeg ved, hvad jeg har gjort dernede. Jeg ved, hvad jeg har været med til at lave. Jeg er stolt af det arbejde, jeg har gjort.” Enkelte soldater synes, at ”det er for meget. Det er sgu lidt spild, at du skal køre i 6 timer i bus for at komme over og stå i parade i 2 timer, og så køre 6 timer tilbage. Det er bare overflødigt. Det er virkelig bare for

meget.” Alligevel synes de fleste udsendte og alle pårørende, at de synlige tegn på anerkendelse er positive.

Paraderne er med til at vise Forsvarets og det officielle Danmarks støtte til de udsendte. Omtale af især parader fremkaldte stor bevægelse blandt udsendte, hjemvendte og pårørende: ”Det var superfedt, for der var opbakning fra den by der.” ”Folk stod og klappede. Og jeg har aldrig nogensinde oplevet noget lignende.” ”Slagelse var fuldstændig flagdækket, og de stod ude i gaderne og fejrede det, hmm (rømmer sig, snøfter), nu er jeg ved at vande høns igen ... Det er en af de skader, jeg har taget ... Det er sådan noget, det rammer os meget dybt. Den anerkendelse af de ofre, vi har givet. I dag peger folk ikke fingre.” En anden hjemvendt udtaler: ”Det kan måske også være, at det rører én mere, end man lige umiddelbart selv synes.” ”For os, der var nede i Afghanistan på den første flagdag, det var fantastisk. Vi fulgte det på storskærm og alt muligt og at se det skulderklap, som vi fik officielt fra Danmark af!” ”Det betyder ekstremt meget for mig, at den kom. Det betyder rigtig meget.” ”Der sådan ranker man ryggen.”

Noget, de danske udsendte har hæftet sig ved, er den opbakning, amerikanske og britiske soldater får fra ukendte landsmænd: ”Jeg lagde til jul mærke til, at amerikanerne jo fik store, kæmpe kasser med breve og alt muligt fra amerikanske skoleklasser.” ”Englænderne har meget med velfærdspakker. Hvor de har nogle foreninger hjemme i England, der laver sådan nogle små velfærdspakker, slik og lidt shampoo og en tandbørste og lidt tandpasta. De der små gode ting. Og så ryger de ud til ’fobberne’ (slang for personel, som bliver i relativt sikre lejre), ud til soldaterne, der ligger ude i fronten. Det er en god ting.”

MEDIERNES DÆKNING

Flere udsendte påpeger, at samfundets anerkendelse (eller mangel på samme) for deres indsats kommer tydeligst frem i medierne. De udtrykker kritik og skepsis over mediernes fremstilling af den danske indsats, og mange tager mediernes fremstillinger meget nær.

De udsendte er klar over den risiko for at få psykiske mén, som de løber, men er trætte af mediernes fokus på psykiske virkninger, hvor de ofte bliver betegnet som ’tikkende bomber’. En udsendt beskriver mediernes dækning som ensidig og fremhæver, at et fokus på udsendtes

psykiske mén medfører, at soldater er under konstant mistanke. Ved ethvert drab i Danmark, er det første, journalisterne interesserer sig for, om gerningsmanden har været udsendt. Der er generel bevidsthed om, at nogle bliver påvirket psykisk, men de er meget utilfredse med den sygeliggørelse, der ligger i det. Mange udsendte og pårørende ville ønske, at man interesserede sig mere for sociale virkninger. ”Og de synes, at man meget hellere skulle forske i, hvorfor helvede de bliver så dårligt modtaget i Danmark. Hvorfor folk forventer, at de er blevet psykopater. Og det er generelt. Jeg kender jo et hav af soldater og officerer. Og de har generelt den der holdning af, at for helvede endnu engang skal de beskyldes for at være skøre,” fortæller en pårørende.

Medierne sætter spørgsmålstegn ved missionerne, om de udsendte er uddannet godt nok, og om den danske indsats nytter noget, hvilket, som en repræsentant fra en støttefunktion mener, har en voldsomt negativ effekt på de udsendte. Ondskabsfuld mediedækning ”gør et helt eventyrligt stærkt indtryk på soldaterne,” udtaler en pårørende. Og en udsendt udtrykker det: ”Hold kæft, medierne er gode til at fortælle en helt anden historie end det, virkeligheden egentlig er.” Repræsentanter fra Forsvaret og udsendte fortæller, at medierne overser de projekter, der kommer lokalbefolkningen til gode, hvor de udsendte gør en stor indsats og sætter livet på spil. Medierne dækker heller ikke, at opiumsproduktionen i Hellman er gået ned, og at hvedeproduktionen er gået op på grund af øget sikkerhed. ”Det er pisse-frustrerende, fordi det også har noget at gøre med opbakningen herhjemme.” De udsendte oplever, at det er ’enormt svært’ at få sine gode budskaber frem. ”Jeg vil gerne informeres, så jeg selv kan tage stilling til tingene. Og det, synes jeg, er et problem, når vi taler opbakning, og når vi taler om samfundets forståelse for det, der foregår dernede.” En udsendt siger tillige, at ved alvorlige hændelser og dødsfald kræver medierne, at ”Nu skal vi hjem. Det er hver gang. Så går der måske 3 uger til 1 måned, og så dør der en mere.”

De enkelte mediers dækning kan nuanceres, og en pårørende kommenterer, at enkelte aviser dækker ”vidende, nysgerrigt og loyalt.” Generelt opfattes dækningen dog som følelsesladet, sensationspræget og negativ. En repræsentant for de offentlige støttefunktioner fremhæver, at avisernes og tv-stationernes dækning er præget af deres politiske observans og deres rolle som opposition eller støtte til dem, der har besluttet, at Danmark er i krig.

Flere udsendte efterlyser, at man hører om de gode tiltag, der bliver lavet, og de resultater, der opnås. De udsendte er generelt positive over for tv-udsendelserne "Vores krig" og "Felthospitalet", hvor man følger personel i deres dagligdag i Afghanistan. De opfattes som oplysende og giver et mere menneskeligt og nuanceret billede af de udsendes liv og vilkår og menes at komme lidt af danskernes uvidenhed om krigen til livs.

FYSISKE SKADER

Fysisk skadede soldater skal ofte igennem en lang proces med behandlinger på Rigshospitalet og derefter eventuelt omstilles til et nyt liv med varige mén. En ung soldat beskriver sin reaktion, da han fik at vide, at han ud over at have mistet benene, også har mistet flere fingre: "Jeg havde fået at vide, at jeg – fordi det hele var gået så hurtigt, og der var så mange inde over – at når lægerne kom og kiggede på mig, så var de lidt i tvivl om, hvad jeg havde af skader. Der kan jeg huske, at en af dem sagde, at: "Du mangler i hvert fald en finger på den ene hånd." Og så tænkte jeg ok. Og så kom det lidt som et chok for mig, da jeg så, hvor mange fingre det var. Og i hvor dårlig stand min venstre hånd var. Det var sådan, nåh, ok. Der havde jeg lige et par hårde dage."

Selve behandlingsforløbet på hospitalet kan være psykisk hårdt og anstrengende. "Jeg [var] simpelthen [...] så træt af hospitalet. Og så lugten af gulvvask, det hang mig langt ud af halsen. Jeg var ved at knække mig hver gang." Samtidig er de skadede soldater dog præget af et stort gåpåmod og en stor iver for at komme i gang med at træne og komme i fysisk form igen. En skadet soldat fortæller, hvordan han tager tid på at komme op og ned ad trapperne til 14. etage: "Vi har sat nye standarder for, hvad man kan med proteser, og hvad man ikke kan. Her i søndags gik jeg fx 14 etager op og syv etager ned ad trapperne." Og senere: "Det er både for at vise for mig selv, at jeg kan, men så er det også den eneste måde, indtil videre, hvorpå jeg kan få pulsen op."

De interviewede soldater beskriver, at de med tiden accepterer deres skader og de begrænsninger, skaderne sætter for deres liv. De var fra starten klar over, at en skade var en del af risikoen ved at blive udsendt. "Jeg har oplevet det, jeg gerne ville dernede, og jeg har prøvet det. Så det er jo, hvad der kan ske, jeg ved jo godt, hvad risikoen er. Jeg er

bare glad for, at der ikke er sket mere, og at jeg fik oplevet så meget." Alligevel skaber det frustrationer for soldaterne at leve med et handicap. De interviewede soldater beskriver irritationen over at ligge i sengen eller ikke kunne gøre de ting med kroppen, de kunne før. En soldat beskriver også afmagten, når han oplever, at der er ting, han ikke kan: "Det var afmagten i forhold til, at jeg ikke kunne bevæge mig så meget, efter jeg kom hjem." En anden soldat beskriver sin irritation over ikke at kunne bruge hænderne til basale ting: "Der er nogle enkelte gange, hvor jeg sidder og tænker. Jeg har glemt, hvordan det føles at mærke noget med en hel hånd. Det sad jeg og tænkte på den ene dag. Så jeg sad der og savnede den der følelse med at kunne tage om en flaske med alle fem fingre og sådan noget." En anden fortæller: "Jeg ville godt op og gå igen og få en så normal hverdag som overhovedet muligt i stedet for at være lænket til kørestolen og krykkerne."

Et andet element, der påvirker soldaterne, er omverdenens reaktioner på deres skader. En tidligere udsendt beskriver, hvordan folk reagerer ved at kigge den anden vej, når han kommer gående med stok, og hvordan de bliver 'forlegne'. Han beskriver, hvordan han tager shorts på, når han går ud på gaden, fordi han ønsker at konfrontere folk med sin skade, så de bliver tvunget til at tage stilling. "Personligt vil jeg hellere have, at folk lige kommer og spørger mig, hvad det er, der er sket. Og at vi så har den samtale på en 5-10 minutter, og så kan man komme videre med sit liv, og han kan komme videre med sit. I stedet for det der med: 'Hvor er han nu, åh, nu kommer han, vi må hellere gå i en stor bue uden om.'" Med hensyn til genoptræning beskriver interviewpersonerne det som et 'knæk' i deres selvtillid, at de er alene med ældre og psykisk retarderede. De ville blive motiveret af genoptræning med andre soldater eller faggrupper som politi.

I visse tilfælde er skaderne så alvorlige, at soldaten ikke kan fortsætte sin militære karriere. Det danske forsvar sender overvejende ikke skadede soldater ud, og det ærgrer enkelte af informanterne. En udsendt, der mistede et ben i Afghanistan, er så opsat på at blive udsendt igen, at han vil tage Forsvarets træningstilstandsprøve for at forsøge at kvalificere sig til udsendelse. Selvom de udsendte i undersøgelsen ikke kan blive kampsoldater igen, er der flere af de skadede soldater, der får arbejde på kasernerne. Opgaverne vil typisk være af mere logistisk karakter. En beskriver, hvordan han finder arbejdet kedeligt og ensformigt, men at han ønsker at fortsætte i militæret, fordi han mener, at der er en større

forståelse for hans skade, end han vil kunne finde på civile arbejdspladser. ”Jeg tror, at hæren er den bedste forudsætning for mig. Ude i det civile, der tror jeg ikke, de ville have forståelse for min skade. Og de ville slet ikke have forståelse for, at jeg gerne ville arbejde igen. Jeg tror, at det arbejde, jeg ville få ude i det civile, ville være et eller andet tastearbejde, hvor det ikke gjorde det store, om det blev lavet.”

Soldaterne tilbydes psykologhjælp fra Rigshospitalet i forbindelse med den fysiske behandling, og ligeledes tilbydes der psykologhjælp fra Forsvarets psykologer i forbindelse med rehabiliteringsenhedens støtte. De skadede soldater i denne undersøgelse har dog takket nej til tilbuddet, idet de ikke følte, at tilbuddet var relevant. ”Jeg følte, at samtalen var meget kunstig. Og jeg er ikke rigtigt til det. Jeg følte ikke rigtigt, at jeg havde nogen problemer, og det føler jeg stadig ikke, at jeg har.”

De udsendte, der forlader missionen på grund af en skade, og som ikke når at afslutte missionen sammen med deres kammerater, kan opleve at have svigtet delingen. Repræsentanter fra Forsvaret beskriver, at man bl.a. i Livgarden vælger at sende skadede soldater tilbage til missionen, hvis deres fysiske tilstand når at blive god nok, før kompagniet vender hjem til Danmark. Argumentationen er, at den skadede soldat på denne måde får mulighed for at afslutte missionen sammen med sine kammerater, hvilket letter et psykisk pres og gør det lettere for soldaten at omstille sig til sit nye liv, når udsendelsen afsluttes på en positiv måde.

PSYKISKE EFTERREAKTIONER

Selvom de positive oplevelser er i overtal, beskriver de hjemvendte en række forskellige psykiske efterreaktioner, som de oplever umiddelbart i forbindelse med hjemkomst og i en 2-3 måneder efter udsendelsen. En pårørende beskriver udsendte, der kom hjem på 'leave': ”Ved ankomsten stod mange hundrede mennesker. Soldaterne var meget alvorlige. Der var ingen smil.” En anden fortæller: ”Jeg synes, min søn havde et underligt blik. Han havde ikke de her glade blå øjne. Der var ikke noget smil på nogen af dem, da de kom hjem, de var meget alvorlige.”

I den første periode plages den hjemvendte ofte af et højt stressniveau og har vanskeligt ved at falde ned. En repræsentant fra en af Forsvarets støttefunktioner beskriver: ”De kan ikke sidde stille, og der sker ikke noget. De har jo været vant til det der adrenalinkick.” De hjem-

vendte fortæller også om forøget følsomhed over for fx lyde og lugte, rastløshed, manglende koncentration og forøget aggression. Det bekræftes af de pårørende, og der viser sig i interviewene forskellige måder, hvorpå de hjemvendte håndterer denne situation: "Du er bare i højeste alarmberedskab på det tidspunkt der [i missionsområdet]. Og sådan var det også, da du kom hjem. Det er hårdt at komme hjem. Og der sker ingenting herhjemme. Det skal hjernen bare lige finde ud af, at der er altså stille og roligt herhjemme." – "Det er svært at gå fra den ene virkelighed til den anden."

Hjemvendte, der i den første periode isolerer sig fra familien og venner, kan blive til bekymring og en belastning for familien. En repræsentant fra en civil støttefunktion fremhæver, at det ikke nytter at stille mange krav til vedkommende i dagligdagen og ved længerevarende problemer. Opfordringer til lige at tage sig sammen virker ikke ved psykiske efterreaktioner: "Gå nu ned på kommunen, du kan jo ikke leve der uden penge! Gå lige ned på bistandskontoret! Gå nu lige til læge!" Overvejende kommer de igennem overgangen til en normal hverdag og får efter 1-3 måneder bugt med rastløsheden og stressniveauet. En hjemvendt beskriver det således: "Faktisk, så har kunsten for mig været ikke at få booket min kalender og dermed tvinge mig selv til at slappe af." En anden beskriver, hvordan det var nødvendigt at finde noget andet at brænde for. Enkelte tager alt det arbejde, som de overhovedet kan få, for at bibeholde stressniveauet eller 'holde den kørende'. De, som bliver ved på denne måde, 'knækker' ifølge en repræsentant fra de offentlige støttefunktioner, idet kroppen pludselig siger fra. Den forandrede bagatelgrænse kan også være en belastning, fordi der er emner, den udsendte ikke vil diskutere. Hjemvendte, som bliver ved med enten at arbejde voldsomt meget eller isolere sig for at undgå situationer, hvor de ikke kan kontrollere deres reaktioner, ser ud til at være i risiko for at udvikle yderligere sociale problemer samt brudte ægteskaber og kæresteforhold.

Fysiologisk fortæller flere informanter fra de offentlige og Forsvarets støttefunktioner, at en del af forklaringen på de hjemvendtes oplevelse af stress er kroppens reaktion på manglende dagligt adrenalin. "De bliver simpelthen fysisk og psykisk dårlige af ikke at få det der kick, fordi det er lidt ligesom et narkotikum, at kroppen har vænnet sig til det, så de får næsten sådan en kold tyrker. Og de kan få hjertebanken og kløe i fingrene, fordi de mangler det her, de plejer at få." En anden fortæller:

"Det er ren fysiologi. Det er deres stresshormon adrenalin, som pumper ind i blodet. Og det tager tid at få det skyllet ud."

SYMPTOMER

Den tilstand af stress, som de hjemvendte kan befinde sig i, udtrykkes eller føles som rastløshed, anspændthed, søvnløshed, lyd- og lugtfølsomhed, irritabilitet, aggression/opfarethed, kynisme, angst samt en følelse af at være indespærret. De pårørende og informanterne fra støttefunktionerne i Forsvaret bekræfter billedet af personer, der har svært ved at genindtræde i en normal hverdag igen. De beskriver de hjemvendte som nogle, der overgår fra en meget intens situation til fx at sidde på en stol hele dagen. En kæreste fortæller: "Det kunne han slet ikke. Så han blev nærmest træt." En anden pårørende fortæller om sin søn, at: "Han følte ikke, at han hørte til, han følte ikke, at han passede nogen steder, og han var enormt trist og kunne ikke sove om natten." En kæreste fortæller: "De bliver kontrolfreaks og tåler ikke uklare beskeder." Enkelte kan heller ikke komme over deres reaktioner på høje lyde. De farer sammen og 'er klar til at besvare angrebet', når de hører høje lyde. Dette fører også ofte til, at de føler sig mere aggressive. "Og så kører jeg fx på Gøthersgade, hvor bilerne kører så ufatteligt tæt på mig hele tiden. Det kan jeg ikke holde ud." En anden fortæller, at "jeg har en kortere lunte, jeg er mere utålmodig, end jeg plejer at være." En tredje fortæller: "Jeg farer meget hurtigt i flint, hvis der er noget, det er sådan lidt atypisk for mig." En fjerde siger: "Man bliver aggressiv af at være dernede." Og en femte fortæller: "Jeg havde fået noget at drikke ... og jeg blev så hidsig, at jeg måtte trækkes væk (fra en diskussion)." Nogle udsendte mener, at det er en følge af, at de har gået inde i en lille lejr, hvor "man er spærret inde med hegn omkring og med vagter overalt."

Enkelte hjemvendte oplever mere angst, end de normalt har levet med, hvor flashbacks bliver nævnt: "Så blev jeg sygemeldt fra omkring december måned, fordi alle de [nytårs]knald der, og lige pludselig fik jeg nogle flashbacks til 1992 ... og (jeg) turde lige pludselig ikke bevæge mig uden for en dør. ... Og så mistede jeg mit arbejde." En udsendt til Irak vurderede, at udsendelsen og ikke mindst symptomer på nervegasforgiftning, som ikke blev anerkendt og behandlet, var årsag til hans fysiske og psykiske problemer efterfølgende. En anden refererer, at han i en periode mistede evnen til at føle sult og mæthed.

En udsendt oplever, at han er blevet mere følsom og har behov for at beskytte sig selv: ”Jeg har oplevet det et par gange, hvor jeg kan mærke på mig selv, at jeg bliver sådan lidt hård. Hvis der er noget, der sårer mig eller sådan noget, så lukker jeg af for ikke at blive alt for meget såret, for at passe på mig selv.” En anden udsendt formulerer det lidt anderledes: ”Man bliver kynisk.” Skyld eller skam over at have deltaget i missioner hæfter de udsendte sig kun i begrænset omfang ved, hvilket bekræftes af en repræsentant fra Forsvarets støttefunktioner. ”Det med skyld og skam er der utroligt få, der lider af. De har mere skamfølelse over, at de har tænkt ... ’Godt det ikke var mig, som blev såret.’”

Denne undersøgelse har ikke identificeret personer med PTSD, men flere udsendte havde oplevet enkelte af de træk, der kendetegner patienter med PTSD, som fx depression i kortere perioder.

POSITIVE KONSEKVENSER AF UDSENDELSE FOR SOLDATEN

På trods af vanskeligheder ved reintegrationen i det normale samfund, svære karrierevalg, udfordringer i forhold til det omgivende samfunds holdninger til deltagelse i krig og eventuelle skader, hæfter de hjemvendte sig ved, at der som hovedregel er en række positive konsekvenser af at være udsendt, både på et personligt og et arbejdsmæssigt plan.

Personligt hæfter de hjemvendte sig ved, at de er blevet mere voksne og modne og oplever, at de får et enormt stort ansvar. ”Jeg synes, jeg har lært mere på de måneder, end jeg har på de sidste 4 år – både om mig selv og om mennesker, måder, folk reagerer på, og sådan noget.” En anden bekræfter: ”Jeg føler virkelig, at jeg er blevet ældre.” Det, de har lært, er at være tålmodige, afbalancerede og udvise større autoritet. Samtidig hæfter flere sig ved, at de med større selvtillid er blevet bedre til at sige deres mening.

De hjemvendte soldater har også en opfattelse af, at de efter udsendelsen ser anderledes på verden og har en større forståelse for og åbenhed over for, at verden er mangfoldig: ”Man får en anden indsigt, andre måder at leve sit liv på. At verden kan være anderledes end hjemme hos os.” Dette giver en bedre forståelse for tingene. Således forklarer en: ”Men det har bare åbnet mange ting, og du forstår meget mere.” Og en anden: ”Man kan sætte tingene mere i perspektiv.” Roen og modenheden kommer bl.a. til udtryk i, at deres bagatelgrænse er forrykket. De

vil ikke længere bekymre sig om mindre ting. De pårørende bekræfter gennemgående dette billede: ”Han er virkelig blevet en voksen person.” Og en anden pårørende: ”Det er drenge, der tager af sted, men det er mænd, der kommer tilbage.”

De udsendte oplever ligeledes selvrealisationen arbejdsmæssigt. De har udvist mod ved at deltage i missioner, og dette har givet dem større selvtillid og stolthed. Der blev udrettet en del. ”Og det ved man da, at man har været med til.” ”Det, at du har gennemført det, er lidt sejt. Der er en vis prestige i det.” En anden beskriver det at have været med til at gøre en forskel: ”Det betyder alt. Jeg hviler nok i mig selv til at vide, at jeg kan betale nok så mange penge ind på en konto, men det vil aldrig nogensinde være i samme kaliber som det at være ude og gøre en forskel.” Selvtilliden og stoltheden udmønter sig også i, ”at man også er kommet ud som en absolut bedre soldat.” De udsendte oplever det som en positiv konsekvens, at de også fagligt er blevet modnet. En anden siger: ”Jeg synes, jeg har mere overskud i pressede situationer nu, fordi jeg ved, hvordan jeg har handlet i pressede situationer dernede.” Selvtilliden og det at have været med til at gøre en forskel udmønter sig også i en holdning til, at man gør tingene helhjertet: ”Halvhjertede ting er ligegyldige.”

Tillige lægger de vægt på, at de er blevet en del af et fællesskab. Flere beskriver, at de har etableret ubrydelige venskaber: ”Jeg har fået mit livs bedste kammerater.” Samtidig hvis man møder folk, der har været på mission uden for Forsvarets rammer, så er der med det samme en fælles forståelse. Endelig fortæller en udsendt om, hvordan de bliver taknemmelige for det, de har: ”Jeg fik et meget nært forhold til mine ben dernede, særligt efter at jeg så en del andre miste deres.”

OPSUMMERING

Mange udsendte og pårørende oplever, at den hjemvendte fra sin første mission har forandret sig. Det viste sig i interviewene, at det kommer som en overraskelse for både den udsendte og de pårørende, at den hjemvendte opfører sig anderledes selv måneder efter udsendelse. Det at vende tilbage – og miste den nære kontakt til sin ’militære familie’ – afleder en række problemer i forbindelse med genindtrædelse i en normal dansk hverdag. Disse problemer ses både for HRU- og for SRS-personel.

Særligt fremhæves to aspekter, som i høj grad påvirker soldatens oplevelse af tiden efter en udsendelse: 'at stå til regnskab' for familien og den til tider manglende anerkendelse fra medier. Det er således reintegrationen efter en adskillelsesfase (liminalfasen), som volder problemer.

Et stigende antal danske soldater vender hjem fra udsendelse med varige fysiske skader. Denne gruppe går en særlig svær omstillingsperiode i møde, idet de ikke blot skal omstille sig til en normal dansk hverdag, men også skal omstille sig til at leve et liv med et handicap. De udsendte fremhæver alle, at udsendelserne på trods af evt. psykiske efterreaktioner eller fysiske mén har haft positive konsekvenser for deres personlige udvikling. Her nævnes en modningsproces, en oplevelse, et stærkt kammeratskab og en højere tolerancetærskel. De oplever tillige, at det, som motiverede dem (selvrealisation/oplevelser, udfordring og ideologi) bliver opfyldt. En del udsendte oplever dog psykiske efterreaktioner fra udsendelsen af forskellig art, særligt stress, rastløshed, angst og aggression. Disse efterreaktioner synes at være gældende for de fleste hjemvendte soldater i den første periode efter hjemkomst, hvorefter symptomerne gerne tager af. Omfanget og størrelsesordenen af disse psykiske eftervirkninger vil være et tema for det kvantitative studie, da efterreaktionerne tydeligvis kommer som en overraskelse for både udsendte og pårørende.

DE PÅRØRENDE – EN SÆRLIG FAKTOR

Pårørende er en bredt sammensat gruppe, som ud over de nære pårørende: forældre, søskende, koner/kærester og bedsteforældre kan inkludere bonusforældre, niecer, nevøer, kusiner og fætre, onkler og tanter samt fjernere slægtninge. En udsendts nærmeste kan desuden tælle venner, der ligeledes som de nære pårørende er meningsdannere og berøres af bekymring, savn, vrede, sorg, lettelse og glæde. En udsendt har således ikke blot en håndfuld pårørende, men et netværk af folk, der følger med og berøres af den udsendtes oplevelse af udsendelse og hjemkomst. Med godt 700 udsendte per hold til Afghanistan breder antallet af pårørende sig hurtigt. Denne rapport har haft fokus på de nære pårørende.

DE PÅRØRENDES REAKTIONER

De pårørendes bekymringer, mens deres nære slægting er på mission, kan gå alvorligt ud over den pårørendes eget fysiske og psykiske helbred. Det kan også gå ud over deres familierelationer samt over deres relationer til venner og deltagelse i arbejdsliv. Pårørende kan således være sygemeldt med stress, være på antidepressiv medicin (lykkepiller), gå til samtale med en psykolog eller gå stille med søvnløshed, uro, angst o.l. En pårørende blev bekymret for sine egne reaktioner: ”Jeg troede, jeg var ved at blive lidt småtosset, men sådan havde de andre mødre det jo også.” Andre reagerer på bekymringen over deres udsendte med at udvikle spiseforstyrrelser. De personer, som kan tage tingene lidt, som de kommer, og ikke spekulerer for meget, udtaler, at de har det lettere. ”Intet nyt er godt nyt.” Flere pårørende understreger, at man kan støtte og samtidig være ked af det og bekymret. ”Noget af det vigtigste som pårørende er, at man ikke har en kamp med sin soldat om, hvem der har det hårdest.”

De pårørende i denne undersøgelse er også beskyttende over for deres udsendte familiemedlem. Flere pårørende fortæller, hvordan især mødre skåner deres udsendte for deres bekymring og anstrengelser for at være stærke over for andre familiemedlemmer. De er stærke udadtil for deres familiemedlemmer og må fx give svar til børn om, ”hvor far er henne”, eller ”hvornår han kommer hjem igen”. En mor måtte støtte sit barn, efter at en klassekammerat havde bemærket, at ”ha, ha, din far bliver bare skudt.” De, der fik ordineret cipramil (antidepressiva, lykkepiller) for at leve med angst, de, der blev sygemeldt, og de, der gik til Forsvarets psykologer, gjorde dette uden at fortælle det til deres udsendte soldat. Ifølge flere af de interviewede pårørende er netværk og psykolog nødvendige for ikke at læsse sine bekymringer af på soldaten, der skal passe sit job på missionen.

Der er glæde over tilbuddet om psykologbistand; dog fortalte en mor, at hun ikke kunne bruge en psykolog, men fik antidepressiv medicin for at kunne holde ud at være ked af det: ”Jeg syntes altså ikke, at jeg trængte til en psykolog. [...] Det er jo forfærdeligt, at dine børn er i livsfare, og det er ikke normalt, hvis du ikke synes, det er forfærdeligt. [...] Det [at være ked af det] er jo ikke en sygdom. Hvad skulle en psykolog fortælle mig? At jeg ikke skulle være ked af det? Det ville jo være temmelig tåbeligt.” En anden mor fortæller: ”Jeg var ved at blive småtosset, jeg var lige til den lukkede afdeling. De der tanker, jeg havde omkring dø-

den, og hvad skal jeg dog gøre, hvis han ikke kommer hjem? Jeg havde jo det her brev liggende inde i skuffen, hvor der stod, hvordan han gerne ville begraves, hvilke blomster og salmer. Og jeg tænkte, at han er jo kun 22 år!" Fælles for disse pårørende var, at de selv havde netværk af familie og venner eller selv havde valgt at gå til læge eller psykolog.

De pårørende må acceptere fravær i lange stræk, og ikke alle pårørende formår at støtte uafbrudt. Der er uddannelse før udsendelse, selve udsendelsen og en afvikling, hvor soldaten er væk hjemmefra. Oplevelsen af, at "Nu smutter han bare igen til et sted [kaserne eller mission], hvor der er god mad på bordet hver dag, og vasketøjet er ordnet," kan føre til konflikter og brud. En enkelt pårørende (lillesøster) gik med sin bror til Forsvarets psykolog inden udsendelsen for at ruste hende bedre til bekymringerne og savnet. De pårørende må ligeledes acceptere beslutninger, som de er uenige i og kan have lyst til at bebrejde den udsendte for at have valgt en udsendelse. Nogle pårørende udtrykker således deres bekymring eller vrede over soldatens valg ved at stille anklagende spørgsmål, dvs. ikke af interesse: "Hvad fanden skal du derned efter?"

I den forbindelse beskrives særligt mødre i modsætning til fædre af både Forsvarets og de offentlige støtteorganisationer som værende det 'største problem', fordi de udtrykker deres bekymring tydeligst og græder og trygler om, at soldaten ikke rejser, fordi den dag, han rejser, opfattes som den værste dag i deres liv. "Mødrene tror jo altid, at drengene først bliver myndige, når de er 35, men de bliver det altså, når de bliver 18, så de må gerne bestemme selv." Interviewene med de pårørende viser, at det tager hårdt på især mødre at skulle forberede sig på en udsendelse. Og stort set alle informanter hæfter sig ved, at de pårørende har afgørende betydning for, hvordan udsendelsen efterfølgende går. Forsvarets støtte i denne forberedende fase vurderes positivt. Flere pårørende beskriver arrangementet før udsendelse som både nyttigt og nødvendigt.

PÅRØRENDES INDFLYDELSE PÅ DEN UDSENDTE

De pårørende i denne undersøgelse havde valgt, at deres udsendte ikke skulle vide noget om deres situation og reaktioner på udsendelsen. De pårørendes støtte til de udsendte anerkendes allerede af Forsvaret, og det går igen i interviewene med de udsendte, at kontakten til de pårørende er vigtig. En 'god' pårørende er i stand til mest muligt at skjule sin bekymring og viser stolthed for sin udsendte. Han/hun bakker op om beslut-

ningen, også selv om de ikke er enige. En pårørende forklarer: ”En god pårørende viser interesse, har respekt og støtter soldaten i det valg, han nu har taget. Det er hans arbejde.” En repræsentant fra Forsvarets og en civil støttefunktion anfører, at gode pårørende er i stand til at adskille deres støtte til den udsendte fra deres angst. Med andre ord respekterer den gode pårørende, at: ”De siger jo selv, at det er det samme som en syerske, der øver sig på at sy sin kjole et helt liv, men aldrig nogensinde får lov til at sy den kjole og have den på.”

En pårørende fremhæver, at hun også kæmper for forandring i verden ved at støtte sin soldat, og at det er hendes bidrag, at hun holder styr på hjemmefronten. En udsendt supplerer med: ”Min mor har også sagt, at hun er stolt af det, jeg har lavet dernede. Det, at jeg har formået at kunne gøre den forskel for folk og være der for dem, når de havde brug for det.” Flere forældre støtter den udsendte på trods af egen overbevisning om krigens berettigelse. En mor opfordrer sin søn til at blive, selvom han er brudt sammen, men opfordrer sønnen til at passe sit arbejde.

Udsendte må i værste fald tage hjem fra missionen til fx kæresten, der havde udviklet bulimi eller anoreksi på grund af følelsesmæssige problemer. Viden om bekymrede familiemedlemmer og dårlige nyheder hjemmefra, såsom dødsfald i familien, får soldaten til at føle sig magtesløs. Flere informanter fortæller, at selv små bemærkninger kan ramme en udsendt hårdt, når han/hun er ude og er under stort pres. Mange pårørende vælger derfor bevidst ikke at fortælle soldaten om deres psykiske og fysiske reaktioner på bekymring for ikke at gøre ham/hende urolig.

Den bekymring og angst, der er for de udsendte under udsendelse, forsvinder ikke helt efter udsendelsen. De oplevelser, de pårørende har af deres hjemvendte soldater, er, at de har ændret sig, mest til mere modne personer, men også, især i de første måneder, til mennesker med en kortere lunte, mere fraværende og irritable. De er i det mindste hjemme uden den lange afstand, men de har tendens til ikke at lukke de pårørende ind. Flere pårørende føler sig ikke i stand til at nå ind til deres hjemvendte soldat og føler sig derfor svigtet efter et halvt år med afsavn og angst. En repræsentant for de offentlige støttefunktioner fortæller om pårørende: ”Og der er nogen, der synes, at jeg nu kraftedeme har taget hele slæbet det sidste halve år, nu er det fandme din tur. Og glemmer måske lidt, at soldaten jo har været på job 24 timer i døgnet det sidste

halve år. Så soldaten trænger sådan set allermest til bare at ligge på sofaen og zappe og drikke en cola og slappe lidt af.”

For de pårørende, som modtager en skadet udsendt, er bekymringerne ikke ophørt. De bekymrer sig for den udsendtes førlighed og psykiske følger og må leve med den hjemvendtes behov for plads og mulig afvisning. En skadet soldat blev nødt til at bede sin mor om ikke at deltage så aktivt i hans rehabilitering. ”Min mor var hele tiden inde hos mig – fra jeg stod op, til jeg gik i seng. Der var på et tidspunkt, hvor jeg var nødt til at sige til hende: ’Lad mig være, jeg har ikke brug for at se dig hver eneste dag.’”

Med mediernes fokus på psykiske efter- og senvirkninger af udsendelse udtrykker flere pårørende bekymring for, hvordan udsendelse vil påvirke deres soldat fremover. Mange nævner også bekymring for, at den hjemvendte vil af sted igen. En hjemvendt soldat fortæller: ”Hun [min kæreste] spærrer mig inde i kælderen, siger hun, hvis jeg vil det.” Andre lover at bakke deres udsendte op, selvom de er angste for en ny udsendelse.

OPSUMMERING

At varetage udsendtes behov så de kan vende tilbage med færrest mulige fysiske og psykiske skader, kræver et fokus på både udsendte og deres pårørende. For de udsendte viser det sig, at ikke blot forberedelse til mission og tiltro til udstyr og ledelse giver arbejdsro. Kontakten til pårørende er en væsentlig faktor for de udsendtes psykiske tilstand, hvorfor de pårørende har fået forholdsvis stor plads i denne rapport. Der er allerede et stort fokus på de pårørende i form af pårørende-arrangementer og tilbud fra støttefunktioner. Dette fokus udspringer bl.a. af Forsvarets erfaring med pårørende som betydningsbærende for de udsendtes funktionsevne på missionen, deres velbefindende efter missionen og som meningsdannere. De pårørendes store betydning for de udsendtes arbejdsro i missionsområdet indikerer imidlertid, at Forsvarets fokus på disse bør forøges.

DEL 2: HJEMVENDT: SYSTEMET OG UDFORDRINGERNE

De oplevede konsekvenser af udsendelse, som er beskrevet i del 1 af denne rapport, skaber en række krav til systemet (Forsvaret, Forsvarets støttefunktioner og det offentlige system), som imødekommes igennem diverse støttetilbud og procedurer. I denne del 2 af rapporten beskriver vi dels de tilbud (Systembeskrivelse), dels analyserer vi Forsvarets og det offentlige systems evne til at håndtere soldater og pårørendes behov i forbindelse med udsendelsen (Udfordringer). Systembeskrivelsen rummer tillige de udsendtes umiddelbare kommentarer til tilbud og procedurer. Problematisering viser de mangler eller barrierer, som opleves i det nuværende system i forhold til at opfylde de oplevede behov.

Ud over Forsvarets og det offentlige tilbud bidrager en række støttegrupper så som NGO'er, fagforeninger og organisationer til at imødekomme de hjemvendte soldaters behov. En række af deres tilbud beskrives ligeledes i dette afsnit.

SYSTEMBESKRIVELSE

FØR UDSENDELSE – UDVÆLGELSE OG FORBEREDELSE

I rapportens 1. del identificeredes en række behov til Forsvaret i perioden før en udsendelse. De udsendtes oplevelser pegede på, at der for soldaten er mange forskellige motivationsfaktorer ved at vælge en udsendelse til international mission, heriblandt spiller bl.a. *oplevelsen* for de fleste en stor rolle. Samtidig er soldaterne som en del af deres overvejelser før udsendelsen bevidste om de risici, der er forbundet med udsendelse. Det forhold, at mange unge vælger en udsendelse bl.a. pga. *oplevelsen*, gør det interessant at undersøge, hvordan Forsvaret sikrer disse unge menneskers egnethed til international mission. Ligeledes er det vigtigt at belyse, hvordan Forsvaret informerer om de risici, der er forbundet med udsendelse.

I tiden før udsendelsen nævnes udvælgelse/screening af soldaterne ofte som en mulighed for at sortere uegnede personer fra og sandsynliggøre et mindre frafald under udsendelsen i form af repatrierede soldater. I det danske forsvar benyttes ikke en officiel psykologisk screening af alle HRU-soldaterne før udsendelsen. I stedet bruger ledere fra forsvaret en mere uformel screening. Det indebærer, at værnepligten, HRU-uddannelsen og forberedelserne til udsendelsen fungerer som perioder, hvor både ledere og soldater har mulighed for at se hinanden an og afprøve soldatens psykiske og fysiske evner og reaktioner på forskellige scenarier, som vedkommende kan komme ud for i forbindelse med den forestående udsendelse.

Under HRU-uddannelsen forberedes og uddannes soldaten til udsendelse i internationale missioner. Soldatens fysiske tilstand tjekkes af FSU, og der foretages løbende forskellige test med henblik på at vurdere, hvorvidt personen reagerer 'korrekt'. Således screener de nærmeste ledere i Forsvaret løbende soldaterne og deres egnethed, og dette gøres overvejende 'efter fingerspidsfornemmelse'.

I løbet af forberedelsesperioden frem til udsendelsen opfordres soldaterne til i fællesskab med familien at udfylde en Sidste viljeerklæring. Dette skal dels gøre soldaten bevidst om de risici, der kan være forbundet med udsendelse, dels skabe grundlaget for en samtale mellem soldaten og dennes pårørende om de risikofaktorer og bekymringer, som

kan være forbundet med den forestående udsendelse. At soldaterne før udsendelse på denne måde eksplicit gøres bevidste om risici ved en udsendelse, nævnes af ledere fra Forsvaret som noget, der er ganske unikt for forberedelse af de danske soldater, og som en praksis, det danske Forsvar har positive erfaringer med.

Den menige har desuden mulighed for at stoppe i løbet af HRU, fx begrundet i familiens bekymringer eller uenigheder om det hensigtsmæssige i at blive udsendt. Forsvarets ledere opfordrer soldaterne til kun at tage ud på international mission, hvis de har opbakning hjemmefra.

UNDER UDSENDELSE – DEFUSING, DEBRIEFING, FELTPRÆST

I del 1 identificeredes med baggrund i soldaters og pårørendes oplevelser en række krav til Forsvaret og det offentlige system i perioden under en udsendelse. Både missionstype og funktion under mission skaber nogle arbejdsbetingelser og forhold, som påvirker den udsendte under udsendelsen. Voldsomme hændelser såsom kamphandlinger med høj intensitet, stressede situationer samt det at være afskåret fra det civile samfund er faktorer, der lægger et stort pres på den udsendte, og der skabes et behov til Forsvaret og de nærmeste ledere om at imødekomme disse gennem tilbud under udsendelsen.

Forsvarets tilbud under udsendelsen knytter sig særligt til de voldsomme hændelser og oplevelser, som kan forekomme under udsendelsen til forskellige missionstyper. Disse tilbud omfatter hhv.

- *defusing* med primærgruppen,
- debriefing med en psykolog, og
- muligheden for at benytte sig af samtaler med feltpræsten.

I forbindelse med de fleste patruljer, hvor der har været særlige hændelser, foretager lederen en *defusing* med primærgruppen. *Defusing* giver soldaterne en mulighed for at udveksle umiddelbare indtryk, hvis de står tilbage med uafklarede oplevelser og indeholder dels en taktisk, dels en psykologisk del. Formålet med en *defusing* er at få sat ord på hændelsen. Først klarlægges det taktisk, hvorvidt situationen blev løst optimalt – hvem gjorde hvad, blev der handlet optimalt? Dernæst en psykologisk

del, der handler om at få soldaterne til at sætte ord på, hvordan de oplevede situationen og samarbejdet i gruppen, så evt. usikkerhed imødekommes, samtidig med at lederen bliver gjort opmærksom på, om personer i gruppen kan have behov for ekstra støtte.

De udsendte giver forskellige meninger til kende om, hvorvidt den daglige *defusing* virker efter hensigten. En informant mener, at det var med til at give et godt fællesskab og samarbejde i gruppen, mens en anden informant på lederniveau syntes, at han selv havde svært ved at gennemføre det psykologiske element af *defusingen*. ”Det var lidt pseudo nogle gange. [...] Men jeg forsøgte at få folk til at tale om deres følelser. Det kunne lykkes lige de allerførste par gange, fordi det var nyt for nogle, men ret hurtigt var det umuligt at få folk til at tale om følelser. Folk følte ikke noget. Og jeg må indrømme, at jeg fik det også selv på den måde: det er bare et job, så det er bare hverdag.”

I forbindelse med voldsomme hændelser i missionsområdet og altid i forbindelse med dødsfald flyves IMP's psykologer til lejren for at yde akut psykologisk assistance bl.a. i form af psykologisk debriefing og tilbud om individuelle samtaler. Repræsentanter fra flere støttefunktioner i Forsvaret forholder sig skeptisk til psykologisk debriefing i missionsområdet. De mener, at man her bruger ressourcer på et felt, der ikke har effekt på soldaternes helbred, hvorimod der synes at mangle et fokus på de psykiske reaktioner, som kan opstå. En informant påpeger desuden, at der ikke kan stilles diagnoser så tidligt i forløbet, idet PTSD og andre reaktioner som oftest først indtræder senere. Undersøgelser indikerer desuden, at debriefing ikke har nogen forebyggende effekt på psykiske efterreaktioner, ligesom samme undersøgelse viser, at debriefing i værste tilfælde kan føre til en forværring af den involveredes reaktion (Roberto et al., 2005).

På trods af kritikken er mange soldater glade for psykologernes debriefinger. Det betyder noget for soldaterne, at der er opmærksomhed omkring deres velbefindende, når de har været involveret i en voldsom hændelse. En repræsentant fra en af Forsvarets støttefunktioner anerkender, at debriefing er en form for personalepleje: ”Folk er så også tilfredse med, at der er nogen, der har sat sig ned for at tale med dem, og det er jo ikke uvæsentligt, hvis du er i ildkamp og føler, at det her godt nok har været en hård tårn, [...]og så både de overordnede og udefrakommende fagpersoner har lyst til at høre, hvad du fortæller om det. Det er personalepleje på en eller anden måde.”

Feltpræsten udfylder ifølge informanterne også en vigtig funktion under missionen. Især flere af de udsendte fremhæver feltpræstens store betydning for dem som en 'neutral hverdagsperson'. En soldat forklarer: "Hans rolle er, at han både er psykolog, han er feltpræst, han er ven, og han er socialrådgiver." En anden soldat forklarer, at de i gruppen benyttede feltpræsten meget: "Han er det hele. Det er ham, vi går til. Efter en patrulje kan man lige gå over til ham og sige, at man lige har brug for at snakke. Så tager han og stopper det, han er i gang med og tager en samtale med personen. Og så sidder man bare og snakker. Han er sådan lidt den der neutrale person, man kan gå til, når man er lidt træt af de andre."

EFTER UDSENDELSE – PSYKISKE EFTERREAKTIONER OG FYSISKE SKADER

Også i perioden efter en udsendelse findes forskellige tilbud målrettet de hjemvendte soldaters behov.

I rapportens 1. del identificeredes nogle behov til systemet med baggrund i de udsendtes erfaringer fra tiden efter en udsendelse. Det viste sig dels, at især de udsendte, som overgår til det civile liv, finder overgangen fra det militære liv svær. Mange hjemvendte oplever forskellige psykiske efterreaktioner. Dels forventer mange pårørende, at den hjemvendte står til regnskab for sit fravær og den angst og usikkerhed, han/hun har påført de pårørende. Den hjemvendte oplever desuden at skulle forsikre de pårørende om at være psykisk stabil og uskadt.

Ligeledes vender et stigende antal danske soldater hjem med fysiske skader og skal omstille sig til et liv med et handicap.

Disse oplevelser i perioden efter en udsendelse skaber forskellige krav til systemet om dels en udvidelse af tilbuddene ved hjemkomst i forbindelse med akklimatiseringsproces, dels krav om en mere målrettet indsats til de soldater, der vender hjem med psykiske eftervirkninger, dels et behov for forbedrede tilbud til det stigende antal soldater, der vender hjem med fysiske skader. I det følgende beskrives de forskellige tilbud, der netop er målrettet disse behov i hovedpunkter:

- Forsvarets procedurer i forbindelse med afvikling og akklimatisering efter en udsendelse, herunder diverse tilbud i forbindelse med afviklingsperioden og forsøg med et 3-måneders reintegrationsforløb.
- Tilbud og procedurer rettet til personer, der oplever psykiske efterreaktioner efter en udsendelse.
- Tilbud og støtte rettet til personer, der vender hjem fra en udsendelse med varige fysiske skader.

AFVIKLING, REINTEGRATION OG FOKUS PÅ PSYKISKE EFTERREAKTIONER

Afvikling er betegnelsen for den periode, hvor den hjemvendte afslutter udsendelsen, afleverer udstyr og gennemgår et forløb, der afslutter udsendelsen. Som udgangspunkt var denne afviklingsperiode på blot en uge og med arrangementer primært af praktisk karakter. I forbindelse med en stigende opmærksomhed på psykiske efterreaktioner har Forsvaret implementeret forskellige støttetilbud i forbindelse med afviklingsperioden. Disse tilbud skal hver især dels gøre de hjemvendte opmærksomme på muligheden for at modtage forskellige støttetilbud, dels fungere som en slags 'opsamling', hvor ledere bliver opmærksomme på personer, der måtte have behov for ekstra støtte efter hjemkomsten.

I forbindelse med afviklingen gennemgår de hjemvendte soldater forskellige obligatoriske aktiviteter, og de mødes med en række tilbud. Afviklingen består blandt andet af en obligatorisk 10-minutters samtale med en psykolog fra IMP ved hjemkomst fra 'hårde' missioner og tilbud om et møde med en socialrådgiver fra FAK samt et sundhedstjek med en læge fra FSU.

Herudover gives information om mulig støtte fra støtteorganisationer som for eksempel Kammeratstøtteordningen og de Blå Baretter.

Udsendte fra hårde missioner er efter hjemkomst til Danmark forpligtet til at deltage i en samtale med en psykolog for at afklare umiddelbart støttebehov. Soldater, der har været udsendt til Kosovo og andre 'mildere' missioner, er p.t. ikke omfattet af dette tilbud. Hvis IMP igennem denne samtale vurderer, at der er behov for et samtaleforløb, indkaldes soldaten til en visiterende samtale, enten hos IMP eller hos en af Forsvarets 49 Netværkspsykologer. Forsvarets psykologer har en specialviden om det at være udsendt. Afslag på behandling sker yderst sjældent, og i så fald bliver der henvist til hhv. en psykiater eller egen læge. Ud over den obligatoriske psykologsamtale foreligger der for alle tidlige-

re udsendte og deres pårørende et permanent tilbud om støtte hos Forsvarets psykologer. Dette tilbud er uden forældelsesfrist, og både pårørende og hjemvendte opfordres af Forsvaret i forbindelse med afviklingen til at benytte sig af dette tilbud. Informanter fra gruppen af tidligere udsendte vurderer dette tilbud som relevant, og flere beskriver, at de har haft gavn af tilbuddet om psykologsamtaler i forbindelse med hjemkomst fra en udsendelse. Flere beskriver ligeledes vigtigheden af, at Forsvarets psykologer har erfaring med udsendelser til internationale missioner. Det er, fortæller de, nemmere at 'åbne op' for en person, der kender til de forhold, man er udsendt under.

IMP's tilbud baserer sig primært på, at soldaten selv skal tage kontakt. Derfor er det vigtigt, at de hjemvendte er informeret om deres muligheder for psykologbistand, og ligeledes er det centralt, at de finder det legitimt at opsøge psykologhjælp. Flere interviewede mener, at det er 'nemt' eller 'ligetil' at kontakte psykologerne. Det at opsøge psykologhjælp er en proces, der sjældent kræver mange overvejelser. Nogle soldater ser det som en selvfølge at opsøge psykologhjælp efter en udsendelse: "Jeg valgte faktisk at gøre brug af dem, efter jeg kom hjem fra Irak, fordi jeg tænkte, nu har jeg været 2 år af sted, der er med garanti noget galt med mig. Det var for at sikre mig, at en overvejende positiv oplevelse ikke fik negative konsekvenser på sigt. Jeg synes, at man skylder familie og venner og sine børn på sigt, at man stadig er et helt menneske, når man kommer hjem." Enkelte påpeger dog, at det kræver, at man selv er bevidst om sit behov for psykologhjælp. En hjemvendt beskriver, hvordan der skulle gå lidt tid for at indse, at der var et behov. "Man skal også lige indse, at man ikke er så stærk, man er altså ikke et helt. Man kan ikke tage alt på sine skuldre. En gang imellem bliver man også nødt til at bede om hjælp."

Generelt vurderer de udsendte tilbuddene fra IMP positivt. Flere informanter retter dog en kritik mod, at den obligatoriske psykologsamtale tilbydes hjemvendte fra 'hårdere missioner' såsom Afghanistan og Irak, men ikke hjemvendte fra Kosovo.

Et lægetjek foretages af FSU's læger efter udsendelsen. Kun de soldater, der synes at have skader, bliver undersøgt grundigere. En af lægens opgaver er at sikre sig, at soldaten får anmeldt diverse skader som arbejdsskader i tilfælde af erstatningskrav. Det er dog soldatens eget ansvar at anmelde en eventuel skade. Enkelte hjemvendte oplever dette lægetjek som 'proforma' og beskriver, at lægen ikke tager dem seriøst

eller ikke går videre med de helbredsproblemer, som soldaten føler, at han lider af. For eksempel mener en soldat, at han har problemer med hørelsen efter udsendelsen, men får af lægen at vide, at det er inden for normalen.

GENSYNSARRANGEMENTER OG SPØRGESKEMAER

Efter 3 måneder afholder Forsvaret gensynsarrangementer for de hjemvendte. Desuden modtager den hjemvendte 6 måneder efter hjemkomsten et spørgeskema fra IMP.

Ved gensyns- eller informationsarrangementer efter hjemkomst efter 3 måneder og ved hårde missioner igen efter 7 måneder informerer støtteorganisationer såsom Kammeratstøtteordningen og De Blå Baretter de hjemvendte om de tilbud, der gives gennem eksterne støttefunktioner. Disse tilbud er indført for at 'samle op' på de hjemvendte og informere om de tilbud, der gives fra Forsvaret. Forsvaret kan gennem disse arrangementer blive opmærksomme på hjemvendte, der måtte døje med psykiske efterreaktioner.

Et spørgeskema efter 6 måneder skal yderligere sikre, at hjemvendte, der har udviklet psykiske skader, modtager den rette støtte. Formålet med spørgeskemaet er at få klarlagt en eventuel forekomst af psykiske vanskeligheder efter international tjeneste, at få afdækket behovet for professionel hjælp og at tilbyde relevant hjælp til de personer, der måtte have behov for det. De hjemvendte skal besvare og tilbagesende spørgeskemaet. Hvis dette ikke sker, sender IMP en rykker med endnu et spørgeskema. Skemaet giver mulighed for at afkrydse i et felt, hvis man som hjemvendt ønsker at blive kontaktet af en af IMP's psykologer. På den måde fungerer skemaet som endnu en påmindelse om de tilbud, der er for hjemvendte.

På baggrund af besvarelserne af spørgeskemaet koder IMP besvarelsen i forskellige risikogrupper. Placeringen i risikogrupper (hhv. en højrisiko- og en lavrisikogruppe) sker på baggrund af spørgsmål om oplevelser og reaktioner inden for de sidste 3 måneder. Denne gruppe vurderes nu i en, og endelig vurderes det, hvilke af disse personer, der er behandlingskrævende. Den behandlingskrævende gruppe tilbydes derefter hjælp og støtte af forsvaret. Det samme sker for de grupper, der på eget initiativ har afkrydset et behov for støtte i spørgeskemaet, uanset om vedkommende ellers falder i risikogruppen. Spørgeskemaerne funge-

rer på den måde som en slags screening for psykiske problemer blandt de hjemvendte. Svarprocenten på IMP's spørgeskemaer ligger på 70 pct.

På trods af, at de hjemvendte soldater selv efterlyser et stort fokus på psykiske efterreaktioner, finder flere hjemvendte det dog omsonst at udfylde spørgeskemaet fra IMP 6 måneder efter hjemkomsten, idet det tager lang tid at læse, forstå og besvare. Dette får efter eget udsagn flere af soldaterne til enten at lade være med at besvare skemaet eller at udfylde skemaet mangelfuldt (fx at krydse nej til alle spørgsmål). Der er således grund til at forholde sig med skepsis til besvarelsens svarprocent. En svarprocent på 70 rummer en risiko for, at de soldater, der har isoleret sig socialt, falder i den andel, der ikke besvarer skemaet. Derfor kan man frygte, at denne gruppe ikke fanges i den 'opsamling', som spørgeskemaerne skal gøre det ud for. Det skal retfærdigvis nævnes, at kritik af spørgeskemaet forekom særligt for et hold, der som en del af et forsøg har modtaget det samme spørgeskema fire gange i forbindelse med udsendelse.

Både den obligatoriske psykologsamtale og de opfølgende spørgeskemaer viser, at man fra Forsvarets side forsøger at 'samle op' på de soldater, der måtte opleve psykiske efterreaktioner forbundet med udsendelsen, dels så disse bliver opmærksomme på Forsvarets tilbud, dels så Forsvaret bliver opmærksomme på dem, der måtte have behov for ekstra støtte. Selv hvis den hjemvendte ikke oplever massive psykiske efterreaktioner, kan omstillingen til det civile liv opleves som problematisk. For at imødekomme dette behov for en langsom tilvænnning til en civil hverdag har Forsvaret gennemført forsøg med reintegrationsprojekter.

REINTEGRATION – FORSVARETS BATTLEMIND-HOMEMIND-PROJEKT

På baggrund af erfaringer med hjemvendtes problemer med tilvænnning til det civile liv har Forsvaret iværksat forsøg med at forlænge afviklingsperioden og supplere den med diverse styrkede støttetilbud for at give de hjemvendte længere tid og bedre redskaber til at omstille sig fra det militære til det civile liv.

Livgarden forsøgte sig i 2008 efter hjemkomst af hold 5 med et afviklingsforløb på 3 måneder, hvor de hjemvendte forblev ansat på deres kaserne. 'Odinprojektet' eller 'Battlemind-homemind'-projektet er nu udvidet til resten af Forsvaret omend stadig officielt på forsøgsbasis. Baggrunden for projektet var, at de udsendte efter 6 måneders intensiv

aktivitet på et højt adrenalinniveau isoleret fra det danske samfund finder det svært at omstille sig til en almindelig dansk hverdag. Den gruppe af hjemvendte, der ikke fortsætter i Forsvaret, HRU-soldaterne, fik som nævnt tidligere blot 1 uges afvikling, før de gik videre ud i deres civile liv, og det kunne være en brat overgang. Reintegrationsforløbet tilbyder HRU-soldaterne en 3-måneders ansættelse efter hjemkomst. Projektet er med frivillig deltagelse fra de hjemvendte soldater. Forløbet inkluderer reintegration, psykologsamtaler, gruppeudflugter, fysisk aktivitet og kompetenceafklaring, og målsætningerne for projektet er at omstille soldaterne fra battlemind til homemind, at gøre soldaterne afklarede omkring deres fremtidige arbejdsliv, at give soldaterne mulighed for at bearbejde de oplevelser, de har fået under udsendelse, at få soldaterne til langsomt at 'stresse af' og vænne sig til en normal dansk hverdag. Projektet består efter psykologers anbefaling af seks grundsten:

- Fra Battlemind til Homemind
- Kompetenceafklaring, jobsøgning
- Kost og ernæring
- Opretholdelse af militære færdigheder
- Sociale arrangementer
- Vedligeholde form.

Omstillingen fra battlemind-tilstanden til homemind-tilstanden er et af projektets kerneformål. Begrebet 'battlemind' beskriver den tilstand af vagtsomhed og intuitiv handlen, som præger soldaternes reaktioner i missionsområdet. At kroppen på adrenalin reagerer på sin umiddelbare intuition, beskrives som en sund tilstand i missionsområdet. Men denne tilstand er ikke hensigtsmæssig i en normal dansk hverdag, hvor fx høje lyde kan få en soldat med battlemind til at reagere ved at dukke sig, kaste sig ned eller andet. En repræsentant fra en af Forsvarets støttefunktioner beskriver battlemind som en tilstand, hvor soldaterne "går rundt, som om de er i fjendeland, og de scanner deres omgivelser og ser farer overalt [...] og har også ofte voldsomme reaktioner, hvis de bliver forskrækkede – kan risikere at gå til angreb eller have truende adfærd." Battlemind-homemind-projektet handler om, at "... få den her impulsive reaktion tilbage til et niveau, hvor man måske lige tænker, før man reagerer, som er mere normalt herhjemme, og hvor der ikke er behov for den der meget impulsive reaktion."

For at 'afstresse' de hjemvendte rummer projektet også fysiske udfordringer i form af sejlads, øvelser på skydebane, militærøvelser, svømning m.m. Fysiske udfordringer får de hjemvendte til at trappe stressniveauet ned og undgå rastløshed, som i særdeleshed har vist sig svær, hvis man kom hjem til ferie. Fysisk krævende aktiviteter, der trappes ned, giver det kick, de hjemvendte har været vant til at få under udsendelse.

Battlemind-homemind giver de hjemvendte en større mulighed for at dele deres oplevelser fra missionen via individuelle og gruppepsykologsamtaler.

Med hensyn til kompetenceafklaring kan hjemvendte have fordel af at blive mere afklaret om de kompetencer, de har opnået under udsendelsen, og hvilke muligheder det giver dem i deres videre arbejdsliv. Projektet har derfor et AMU-forløb, hvor man omformulerer militære kompetencer til kompetencer, der kan bruges i jobsøgningen.

Både ledere og menige nævner Battlemind som et godt og givtigt projekt og som en positiv udvikling i forhold til den tidligere afviklingsprocedure, der bestod af blot 1 uges afvikling. De fleste udsendte kritiserer dog, at der er for meget tid uden aktiviteter både før og under de 3 måneders reintegrationsforløb. Flere mærker derfor alligevel meget til den rastløshed, som projektet har til formål at afhjælpe. Flere savner større fleksibilitet i programmet, således at soldater, der har været ude på flere udsendelser (SRS-personel), i højere grad kan vælge enkelte dele ud, når de også hellere vil tilbage til arbejdet og prioritere familien. AMU-delen kritiseres af de soldater, der skal fortsætte en militær karriere og derfor ikke har behov for afklaring af en videre civil karriere. De individuelle psykologsamtaler omtales positivt, mens flere nævner, at det er svært at åbne op i gruppesamtalerne. De fleste forbinder dog dette problem med det sammenhold, der har været på det pågældende hold. De fysiske aktiviteter nævnes generelt som noget positivt, men enkelte finder det formålsløst, at de efter 6 måneders primitive forhold skal hjem til friluftstur med de samme kammerater.

Forsvarets reintegrationsprojekt imødekommer på trods af enkelte kritikpunkter et helt centralt og tydeligt behov blandt de hjemvendte, nemlig støtte til omstillingen til en tilværelse i Danmark og især til et civil liv.

I august 2010 åbnede "Veteranhjem Trekantsområdet," som ligger i Fredericia og finansieres af Forsvarsministeriet. Det fungerer tillige

som uformelt mødested for tidligere udsendte soldater og deres pårørende. Yderligere to andre veteranhjem er planlagt i hhv. København og Aalborg.

ØGET FOKUS PÅ PSYKISKE REAKTIONER

Forsvaret har siden slutningen af 1990'erne oprettet forskellige procedurer med det formål at 'samle op' på de soldater, der oplever psykiske problemer efter en udsendelse. Forsvaret yder en stor indsats i at sprede information til udsendte og deres pårørende om de støtte- og behandlingstilbud, som de har mulighed for at benytte. Denne information sker bl.a. som en del af missionsforberedelsen og som en del af de informationsarrangementer, som tilbydes de pårørende. I det følgende opsummeres kort de ovenfor nævnte procedurer, som Forsvaret har implementeret for at 'samle op' på tidligere og fortsat ansatte, der som en følge af udsendelse oplever psykiske problemer.

- Information om diverse muligheder for støtte og behandling for den udsendte, primært i forbindelse med missionsforberedelse og i forbindelse med afviklingen.
- Information om diverse muligheder for støtte og behandling for den pårørende, primært i forbindelse med pårørendearrangementer, før, under og efter udsendelsen.
- Akut assistance i form af battlemind-briefinger i tilfælde af voldsomme hændelser (Afghanistan).
- Mulighed for kontakt med feltpræsten under udsendelsen.
- Obligatorisk psykologsamtale (10 minutter) i forbindelse med afviklingen. Kun ved 'hårde' missioner, såsom Irak og Afghanistan, ikke Kosovo.
- I de fleste regimenter mulighed for deltagelse i Battlemind-homemind/reintegrationsprojekt hhv. 3 uger eller 3 måneder i forbindelse med hjemkomst.
- 3-måneders arrangement for de hjemvendte soldater. For hårdere missioner også 7-måneders arrangement.
- Spørgeskema fra IMP 6 måneder efter hjemkomst, hvor den hjemvendte soldat udfylder informationer om psykisk velbefindende. Mulighed for at krydse af ved ønske om at blive kontaktet af en psykolog. Svarprocent på ca. 70 pct., hvilket svarer til niveauet i andre lande (Roberto et al., 2005).

- Mulighed for samtaleforløb hos IMP eller netværkspsykologerne for både udsendte og pårørende. Ingen forældelsesfrist.
- Mulighed for at søge støtte hos Forsvarets socialrådgivere både før, under og efter udsendelse.

FOKUS PÅ VARIGE FYSISKE SKADER

Et stigende antal soldater vender hjem med varige fysiske skader. For denne gruppe er overgangen til en dansk hverdag ikke blot præget af tilvænnning til danske forhold, men også en omstilling til et liv med et handicap. I den forbindelse har Forsvaret ændret sin tilgang til håndteringen af varigt skadede hjemvendte soldater. Forsvaret har oprettet en rehabiliteringsenhed, der netop skal støtte soldater med varig skade i omstillingen til et normalt liv.

Tilbuddet til tilskadekomne soldater bestod tidligere i, at den skadede soldat i de fleste tilfælde blev tilbudt en K60-kontrakt og dermed blev sikret ansættelse i Forsvaret til pensionsalderen. I takt med det stigende antal tilskadekomne skaber denne praksis dog strukturelle problemer i Forsvaret. En del af Forsvarets stillinger blev via denne praksis opfyldt af skadede soldater, der i visse tilfælde ikke kunne varetage stillingens funktion, fx udsendelse til internationale missioner. Dette satte pres på andre ansatte, der måtte sendes ud hyppigere. Denne praksis beskrives også som uhensigtsmæssig for den skadede soldat, idet det for denne kan synes 'utilfredsstillende' at varetage en jobfunktion, som man ikke er i stand til at opfylde pga. sit fysiske handicap.

Med baggrund i dette etablerede FPT's omstillingskontor i 2009 på foranledning af HOK en rehabiliteringsenhed for fysisk tilskadekomne soldater. Rehabiliteringsenheden består af en kontaktofficer fra Forsvaret, der er koordinator for et team bestående af kontaktlægen på Rigshospitalet, en socialrådgiver fra FAK og en uddannelses- og jobvejleder fra FPT. Ved behov tilbydes tillige kontakt til en af IMP's psykologer. Kontaktofficeren koordinerer kontakten mellem soldaten og de pårørende og rehabiliteringsteamets enkelte medlemmer. Teamet kan fx støtte soldaten og de pårørende i at søge støtte, i kontakten med kommunale myndigheder og i planlægning af soldatens fremtid. Rehabiliteringsenheden REHAB har fungeret siden 2009 og har indtil nu erfaring med otte rehabiliteringsforløb (37 verserende), hvor de tilskadekomne har afsluttet forløbet med igangsættelse af praktikplads eller en jobaktivering.

Ved skade oprettes der automatisk en erstatningssag ved FAEK. I den første periode er primært kontaktlægen og kontaktofficeren aktive i teamet. Soldaten skal bruge tid på at erkende sin skade og vænne sig til tanken om livet uden fx en arm eller et ben, ligesom behandling skal afsluttes, og genoptræning begyndes. Teamets socialrådgiver kan i denne periode varetage funktioner som kontakt til kommunen, betaling af regninger og opfølgning på, at arbejdsskadesagen forløber, som den skal. Kontaktofficeren tilbyder soldaten kontakt til Forsvarets psykologer, men dette er et frivilligt tilbud. Typisk vil soldaten allerede i forbindelse med behandling have fået tilbud om samtaler med Rigshospitalets psykologer.

Efter det første behandlingsforløb støtter socialrådgiveren med kontakt til kommunens sagsbehandler og ansøgninger om diverse offentlige tilbud såsom proteser, hjælpemidler, handicapbolig, hjemmehjælp m.m. Socialrådgiverne beskriver, at der kan være nogle barrierer i denne proces, fordi soldaten er 'almindelig borger' i det kommunale system og således oplever de samme eventuelle ventetider og -lister eller begrænsede midler som andre borgere. Her kan rehabiliteringsenheden dog forsøge at facilitere ekstra tilbud til soldaten.

For eksempel har skadede soldater oplevet at bo i måneder på patienthotel, fordi der ikke er en ledig handicapbolig i kommunen, og patienthoteller er oftest ikke indrettet til brugere med de fysiske handicap, som sårede soldater typisk vender hjem med. Socialrådgiveren kan her forsøge at finde midlertidige tilbud. Forsvaret har for nylig indkøbt to boliger i Københavnsområdet (endnu ikke taget i brug i juni 2010), der på sigt skal fungere som midlertidige handicapboliger for skadede soldater. Soldater oplever det tillige som en begrænsning, at der gennem det offentlige system kun ydes tilskud til et begrænset antal proteser. Her kan socialrådgiveren fra rehabiliteringsenheden hjælpe soldaten med at søge midler til endnu en protese gennem fonde som fx Soldaterlegatet. Når soldaten er i gang med genoptræningsforløb og har fået etableret bolig og hjælpemidler, vil kontaktofficeren bede uddannelses- og jobveilederen fra teamet om at træde til. Han/hun kan være behjælpelig med at afklare soldatens ønsker og muligheder for fremtiden og ligeledes indgå i planlægningen af revalideringsforløb med kommunen.

Rehabiliteringsteamet 'slipper' soldaten, når vedkommende er kommet i ordinært job eller er overgået til kommunen. Men i tilfælde af,

at soldaten på et senere tidspunkt oplever behov for yderligere assistance fra rehabiliteringsenheden, kan teamet etableres igen.

Pårørende kan ligeledes søge hjælp i rehabiliteringsteamet. Mange pårørende kæmper med at undersøge behandlingsmuligheder, anke beslutninger, skrive til ministre og sociale myndigheder og skrive læserbreve. Særligt fraskilte forældre er ofte i konkurrence om, hvem der kan gøre mest. Socialrådgiverne opfordrer de pårørende til at være der for deres skadede soldat og lade dem hjælpe med kontakten til kommunen, hjælpemidler, proteser osv. ”Så kan I godt være familie og skændes og være sure og glade og alt muligt andet ligesom alle andre familier.” Tanken er, at de pårørende skal ”kunne koncentrere sig om at være pårørende” uden at bruge energi på at søge støtte, anke sager m.m.

På trods af fokus på at få skadede i job uden for Forsvaret finder vi, at flere af vores informanter arbejder med lagerarbejde og andet på landets kaserner. I flere tilfælde udtrykker de, at det er deres ønske at fortsætte i Forsvaret, netop fordi de mener, at Forsvaret modsat det civile arbejdsmarked er i stand til at rumme dem med deres handicap. Tillige har det stor betydning, at alle kolleger i Forsvaret accepterer deres handicap og ved, hvorfor de har fået dette og undlader at spørge til det.

Soldaterne oplever, at samfundet ikke er gearret til folk med handicap. Barrierer fra det offentlige system såsom ventelister på handicapboliger og begrænset støtte til proteser gør det sværere for soldaten og de pårørende at komme igennem omstillingsprocessen. Her vurderer informanter fra Forsvaret og informanter fra gruppen af skadede soldater, at rehabiliteringsenheden gør en stor indsats for at støtte soldaterne.

EKSTERNE STØTTETILBUD

I takt med, at Danmark sender flere soldater ud, og i takt med den stigende opmærksomhed på veteraner i Danmark, er flere støttegrupper blevet oprettet, og et veteranhjem er åbnet i Fredericia. Forskellige støttegrupper fungerer som alternative støttetilbud/supplementer til den støtte, som udsendte og deres pårørende kan få gennem Forsvaret og det offentlige system. Oprettelsen af de forskellige tilbud møder stor ros blandt informanter fra både gruppen af udsendte, pårørende og informanter fra Forsvaret, og i mange interview nævner soldater og pårørende, at de har nydt godt af forskellige tilbud fra de forskellige støttegrupper.

Nedenstående liste beskriver kort de forskellige eksterne støttegrupper, som udsendte og pårørende kan få gavn af både før, under og efter en udsendelse.

- Fagforeningerne har forskellige tilbud rettet mod deres medlemmer. I regi af HKKF er fx oprettet et livline-projekt, der laver opsøgende arbejde rettet mod hjemvendte soldater med svære psykiske skader. Andre fagforeninger er Centralforeningen af Stampersonel, Hovedorganisationen af Officerer i Danmark og Hovedorganisationen for Personel af Reserven i Danmark.
- Veteranforeninger som De Blå Baretter tilbyder veteranstøtte til sine medlemmer i form af bl.a. sociale arrangementer. Ligeledes er forskellige støttetilbud oprettet, heriblandt Kammeratstøtteordningen, en telefonlinje, hvor hjemvendte soldater kan kontakte ligesindede.
- Familienetværket blev i 2005 oprettet i regi af HKKF og senere underlagt kammeratstøtteordningen. Familienetværket tilbyder pårørendearrangementer, rådgivning og oprettelse af pårørendegrupper.
- Gennem Soldaterlegatet kan tidligere og nuværende udsendte søge økonomiske midler til forskellige støttetilbud. Soldaterlegatet har siden starten i januar 2009 støttet tidligere udsendte med ca. 14 mio. kr.
- STSOP yder ligeledes økonomisk bistand til skadede soldater og pårørende til skadede og afdøde soldater.
- De Danske Soldater og Marineforeningers Fællesråd koordinerer samarbejde mellem forskellige soldaterforeninger.
- KFUM's Soldatermission i Danmark driver soldaterhjem i Danmark, et i Kosovo og to i Afghanistan.
- Interforce organiserer virksomheder, der ønsker at støtte op om ansattes udsendelser til internationale missioner. Nogle virksomheder har oprettet uddannelsespladser til skadede eller sårede soldater.

Informationsflowet omkring alle disse tilbud beskrives af soldater og pårørende som overvældende og forvirrende, og der synes at være behov for en overordnet koordineret indsats i informationen om de forskellige eksterne støttegrupper. Både soldater og pårørende oplever således at gå fra arrangementer i Forsvaret med en forvirring over det store informationsflow om telefonnumre, hjemmesider, kontaktpersoner, netværk og støttegrupper, som de kan gøre brug af, og flere formår ikke at skelne de

forskellige tiltag fra hinanden. En bedre koordination af de forskellige tilbud synes at være relevant, hvis udsendte og pårørende skal få optimal gavn af de forskellige tilbud.

MULIGHEDER FOR ERSTATNING

Et stigende antal fysisk tilskadekomne gør også erstatning til et tema i denne undersøgelse. Erstatning til en udsendt forudsætter et samarbejde mellem FAEK og det offentlige system. Dette beskrives i summarisk form nedenfor for at give et overblik over denne del af systemet.

I 1998 indførtes en ny regel om, at 'forureneren' betaler, og der blev oprettet selvforsikrede enheder. I denne forbindelse oprettede Forsvaret: Forsvarets Arbejdsskade- og Erstatningskontor (FAEK). FAEK er et forsikringselskab under arbejdsskadesikringen og har begrænsede beføjelser. Arbejdsgiveren (Forsvaret) har anmeldelsespligt, men det forudsætter dog, at den skadede selv melder skaden til arbejdsgiveren.

Alle arbejdsskader inden for militæret bliver behandlet (ikke erstattet) af FAEK. FAEK mærker krigen i antallet af erstatningssager. I 1998 gav FAEK 1 mio. kr. i erstatning, og i 2009 var beløbet over 50 mio. kr.

Af interview fremgår det, at erstatningssystemet synes at fungere, men at det kan forbedres, bl.a. fordi skader ofte anmeldes, når de udsendte skal hjem, i stedet for når skaden sker. Ikke alle arbejdsskader anmeldes, idet der på grund af forvaltningsloven er 'vandtætte skotter' mellem FAEK og det øvrige forsvar. Personfølsomme oplysninger mellem Forsvarets psykologer og FAEK eller mellem soldatens egen læge og FAEK deles således kun i tilfælde af, at soldaten har givet samtykke. Informanten nævner, at der opstår komplikationer over hensynet til soldatens retssikkerhed i forhold til håndtering af personfølsomme oplysninger, jf. forvaltningsloven, og det andet aspekt af retssikkerheden, nemlig at så mange arbejdsskader som muligt anmeldes.

Alle udsendte, soldater, sygeplejersker m.m. er dækket af Den Særlige Erstatnings- og Godtgørelsesordning under udsendelsen. Dog ikke freelancere (såsom journalister, hvor deres avis så dækker). Tilbud til psykisk skadede soldater afhænger af årsag til den psykiske skade og af diagnosen.

Den Særlige Erstatnings- og Godtgørelsesordning gives efter 'ulykke'. Arbejdsskader deles op i to grupper: ulykker og erhvervs sygdomme. FAEK dækker kun ulykker. En arbejdsskadereform i 2004 med-

førte et udvidet ulykkesbegreb, hvor ulykke nu er en helbredsskade som følge af en påvirkning eller hændelse, der sker pludseligt eller i løbet af 5 dage. Det betyder, at man i dag i Arbejdsskadestyrelsen anerkender op til 90-95 pct. af samtlige anmeldte ulykker. Definitioner af ulykker er komplekse. Nedenfor gives hovedpunkter i bestemmelserne om dette:

- Ulykkesbegrebet omfatter akutte ulykker.
- En ulykke kan være resultatet af svære belastninger over en begrænset tid.
- Slid er kun dækket, hvis det opstår akut. Slid er i stedet forsikret i Arbejdsmarkedets Erhvervssygdomssikring. FAEK kan kun godkende, at personen har været ansat i den pågældende funktion.
- Posttraumatisk stress hører under FAEK som en akut konsekvens. Hvis soldaten er udsat for en akut påvirkning, fx at være udsat for livsfare eller voldsomme oplevelser, kan det anerkendes som akut posttraumatisk stresssyndrom. Er det derimod ikke akut, anerkendes det ikke som en ulykke, men måske som en erhvervssygdom i tilfælde af, at det opfylder betingelserne.
- 'Blast' anerkendes som en hændelse. Alle IED- (vejsidebomber) påkørsler anmeldes som 'blast', fordi alle i vognen risikerer at blive påvirket af rystelsen.
- Bagatelskader – det vil sige mén på 5 pct. eller sygdom i mindre end 5 uger – beholdes i FAEK. I større tilfælde sendes skaderne videre til Arbejdsskadestyrelsen, eller hvis den skadelidte forlanger det. Arbejdsskadestyrelsen har således afgørelseskompetencen inden for erhvervstaberstatning og godtgørelsen, hvorimod FAEK har afgørelseskompetencen inden for det, der hedder behandlingsudgifter og lægemidler. Alt dette kan dog ankes til Arbejdsskadestyrelsen.

Hvis en soldat anmelder posttraumatisk stresssyndrom, PTSD, som en arbejdsskade, vil det typisk blive gjort 3 dage efter en hændelse, og skaden vil blive anmeldt som 'blast', hørelidelsen PTSD obs pro (lægesprog for muligvis). Dernæst har den tilskadekomne to muligheder: 1) En plus/minus sag, hvor der betales for behandling i den udstrækning, FAEK vurderer, at behandling virker. 2) Der ventes 3-6 måneder for at se, om der er udvidede følger, og en ny og udvidet lægeerklæring udfyldes. Hvis der er udvidede symptomer, skal sagen over til Arbejdsskadestyrelsen, der fastsætter mén-graden.

PTSD er en anerkendt psykisk erhvervssygdom, hvis følgende betingelser overholdes.

- Første tegn på lidelsen skal have vist sig senest 6 måneder efter missionens ophør/hjemkomst.
- Yderligere skal man vise forskellige symptomer.

PTSD som arbejdsskade/ulykke går til FAEK. PTSD som erhvervssygdom går til Arbejdsskadekontoret gennem fx egen læge.

FAEK har ikke nogen mulighed for at få øje på erhvervssygdomme, der kan give erstatning gennem Den Særlige Erstatnings- og Godtgørelsesordning, medmindre den skadelidte selv retter henvendelse, fordi den ligger hos Arbejdsskadestyrelsen. Dog er fagforeningerne blevet gode til at være opmærksomme på problemet. Tillige indikerer undersøgelser, at PTSD kan vise sig flere år efter udsendelse.

DØDSFALD

I forbindelse med dødsfald oprettes en erstatningssag automatisk, idet arbejdsgiveren skal anmelde dette inden for 48 timer. Der gives forsørgertabserstatning efter lov om arbejdsskadesikring. Kun ved dødsfald får de pårørende erstatning. Arbejdsskadesikringsloven gives dog ikke til ikke-forsørgere. Hvis soldaten er en ung mand – eller kvinde – uden børn, uden ægtefælle, uden samlever, hvor man ikke har levet sammen i over 2 år, og der ikke er nogen specielle grunde til dispensation, så er Arbejdsskadestyrelsen ikke erstatningspligtig. Forældre får ikke erstatning i tilfælde af, at deres søn/datter dør, men får i stedet 1,2 mio. kr. eller 1,4 mio. kr. efter Den Særlige Erstatnings- og Godtgørelsesordning.

TILBUD TIL DE PÅRØRENDE

De pårørende, de udsendte, repræsentanter fra Forsvaret, Forsvarets støttefunktioner og de offentlige instanser ser alle et behov og nytten af tilbud til de pårørende. Ligeledes har Familienetværket og andre grupper forskellige tilbud rettet mod pårørende til udsendte.

Tilbud til de pårørende til udsendte omfatter bl.a.:

- Information, arrangementer fra Forsvaret før en udsendelse

- Arrangementer og pårørendegrupper under udsendelsen
- Mulighed for kontakt til Forsvarets psykologer og socialrådgivere under og efter en udsendelse
- Kontakt til Forsvarets kontaktofficer.

Som tidligere nævnt, vurderes det, at de pårørendes reaktioner i forbindelse med udsendelsen har stor betydning for den udsendtes velbefindende under og efter en udsendelse. Forsvaret har initieret en række arrangementer og tilbud til pårørende før udsendelsen med det formål at sikre soldaterne den optimale opbakning hjemmefra i forbindelse med den forestående udsendelse.

I tråd med, at Forsvaret før en udsendelse fraråder udsendelse i tilfælde af, at de pårørende ikke er indforstået, har Forsvaret i perioden både før, under og efter udsendelsen en række tilbud og arrangementer til soldatens pårørende. Arrangementerne har dels til formål at informere de pårørende om udsendelsens karakter og indhold, dels at forberede de pårørende på de vanskeligheder, som kan opstå i hjemmet eller i familien som følge af eller under en udsendelse.

Forsvarets pårørendearrangementer er informations- og netværksarrangementer, som Forsvaret holder før, under og efter udsendelse, hvor repræsentanter fra Forsvaret og dets støttefunktioner informerer om deres særlige fokus. De pårørende er generelt glade for arrangementerne og møder andre pårørende med samme bekymringer og spørgsmål. På arrangementerne bliver man introduceret til pårørendenetværket, og mange fordeler sig i grupper, typisk kønsopdelte og med jævnaldrende, i fora, hvor man kan udveksle bekymringer, ”et sted, hvor man kan skælde ud på møgkærester”, og sammen med nogen, ”som ikke behandler en, som om man er blevet spedalsk.” Flere pårørende har opfordret til, at der etableres børne- og ungdomsgrupper, som nu er sat i værk. Ved et afsluttende pårørendearrangement helst 2-3 uger, inden de udsendte vender hjem, får de pårørende fremvist en film, som alle delinger med 30 mand har fået til opgave at lave: et 10-minutters indslag fra missionen, hvor de viser billeder og tekster og indtaler musik og sjove bemærkninger. De pårørende får at vide, at de udsendte har brug for overraskelser, og de pårørende opfordres til at aftale med den hjemvendte, hvad han gerne vil, når han/hun er hjemme.

Familienetværket er uafhængigt af Forsvaret, men etableret under HKKF. Det blev oprettet i 2001, da pårørende til udsendte solda-

ter ikke kunne forstå, at der ikke var information og netværk for de pårørende. Tillidsfolk på tjenestekasernerne etablerede netværket lokalt. Netværket tilbyder ikke psykologbehandling, men har et korps af frivillige, der har noget erfaring med at være pårørende. De kan hjælpe med at søge information om, hvem man kan kontakte, når man har behov for at tale, har sociale problemer, eller man har behov for psykologhjælp. I netværket snakker man med andre pårørende på telefon eller mail. Det er anonymt, og der er tavshedspligt. De kontaktpersoner, undersøgelsen talte med, var kvinder, og de fortalte, at brugere er lige dele af mødre og koner, ikke så mange fædre. Der er til gengæld mandlige kontaktpersoner, hvor et større antal mænd formentlig ringer. Pårørende hjælper således hinanden, og de udsendte er sikre på, at der er nogen til at tage hånd om deres pårørende. De pårørende beskriver netværket som troværdigt og respekteret.

På baggrund af Familienetværkets initiativ dannes ofte frivillige grupper af koner/kærester eller mødre til udsendte. ”Vi har dannet sådan en gruppe, nogle af os piger med officerskærester, hvor vi brokker os gevaldigt over vores kærester, fordi det næsten er det eneste forum, man kan gøre det i. Det er med andre, der også har en soldat, der er udsendt. Vi hiver teltplæne op hele tiden og er hele tiden alene. Og hele tiden en ny by. Man kan ikke lægge en plan 5 år frem.”

Forsvarets psykologer står til rådighed for de pårørende i forbindelse med en mission. Flere informanter nævner, at de har haft gavn af Forsvarets tilbud om psykologstøtte til pårørende. Der er en opmærksomhed på de pårørendes betydning for de udsendtes arbejdsevne, og der er gode muligheder for som pårørende at modtage støtte til at håndtere det at have et familiemedlem udsendt.

Det, at den udsendte selv tager imod tilbud om psykologsamtaler, kan ligeledes hjælpe nogle pårørende til at magte deres rolle som pårørende. En udsendt beroligede sine forældre ved at aftale, at han skulle til psykolog, hvis de skønnede det nødvendigt. Det opfattes generelt som let at ringe til et hovednummer, komme til visiterende samtale og få et antal timer. Flere er dog kritiske over for de begrænsede åbningstider.

Forsvarets kontaktofficer står til rådighed for de pårørende 24 timer i døgnet før, under og efter udsendelse. Alle pårørende kan rette deres tvivlsspørgsmål til kontaktofficeren. Pårørendesamtaler, hvor kontaktofficeren er til stede, finder dels sted under 3-måneders-forløbet, dels informerer kompagnichefen i forbindelse med hjemkomst om, hvad de

hjemvendte soldater har oplevet derude. De pårørende opfordres til at ringe til kontaktofficeren, og tilbuddet er åbent, så længe der er et behov.

Forsvarets socialrådgivere kan kontaktes af både pårørende og den udsendte. Det kan være i forbindelse med, at den udsendte har det dårligt derude, fordi familien har det skidt hjemme, eller hvis familien opfatter, at den udsendte får det meget dårligt senere på grund af udsendelsen. Socialrådgiverne rykker ud til familien for at høre, om der er noget, de kan hjælpe med, så de undgår at repatriere den udsendte. De eksempler, der nævnes, er, at socialrådgiverne kan være behjælpelige, ”hvis konen [under udsendelsen] er begyndt at drikke eller er blevet arbejdsløs, hvis hun ikke magter de to små børn, hun står tilbage med, så han er nødt til at tage hjem.” Der er ingen økonomisk hjælp, men støtte ved hjælp af samtaler om afklaring og hjælp til at finde sit netværk af venner og familie, der gerne vil hjælpe. Forsvaret har desuden en ’pårørendetelefon’ bemandet af socialrådgivere, som opfattes som nyttig, og som benyttes. Pårørendetelefonen har dog begrænsede åbningstider, som kritiseres af repræsentanter fra støttefunktionerne, da sorg og tvivl kan opstå på alle tidspunkter af døgnet.

STØTTE TIL PÅRØRENDE I FORBINDELSE MED DØDSFALD

I forbindelse med alvorlig skade eller dødsfald under udsendelse har Forsvaret en række procedurer, der skal sikre, at de pårørende modtager hjælp og støtte og benytter sig af Forsvarets tilbud. Kontaktofficeren spiller her en stor rolle. I tilfælde af dødsfald tildeler Forsvaret de pårørende en kontaktofficer.

Kontaktofficeren tager på vegne af Forsvaret ud til familien og overbringer budskabet. Han tilrettelægger hjemtagning af den udsendte til en af landets militære lufthavne. I den følgende tid opretholder kontaktofficeren kontakt til familien. Særligt i den første tid støtter kontaktofficeren familien i en række praktiske anliggender, såsom kontakt til bedemand og kirke, arrangering af begravelsen m.m. I tiden derefter er det kontaktofficerens opgave at sikre, at familien har mulighed for at gøre brug af de tilbud, som Forsvaret har.

Kontaktofficeren kan opfordre de pårørende til at søge hjælp hos Forsvarets psykologer, eller kontaktofficeren kan selv med samtykke fra den pågældende pårørende oprette en kontakt og briefe IMP’s psykologer om situationen, således at det bliver nemmere for de pårørende at starte et forløb. Ligeledes kan kontaktofficeren formidle kontakt til For-

svarets socialrådgivere, i fald der er behov for støtte til kontakten til de offentlige myndigheder, sagsbehandlere eller andet. Kontaktofficeren bevarer efterfølgende kontakten til familien, så længe der er et behov. Det er op til kontaktofficeren at vurdere, hvor ofte han bør tage kontakt til familien afhængigt af familiens private netværk, ressourcer og behov. Indtil familien selv vælger at nedtone kontakten, vil kontaktofficerer kontakte dem per telefon indimellem. Kontaktofficeren vil ligeledes tage kontakt til familien på 1-årsdagen og andre mærkedage bl.a. med det sigte at minde familien om muligheden for fortsat at benytte Forsvarets tilbud.

Informanter fra Forsvaret oplever, at de pårørende ønsker at tage imod Forsvarets/kontaktofficerens tilbud, og at dette tilbud de senere år (i forbindelse med voldsommere missioner og dermed også en række dødsfald) er blevet styrket og udviklet.

OPSUMMERING – SYSTEMBESKRIVELSE

Med udgangspunkt i de udsendtes oplevelser og behov afledt af udsendelsen giver ovenstående *systembeskrivelse* et indblik i en række forskellige tilbud og procedurer, som hhv. Forsvaret, det offentlige system og diverse eksterne støttegrupper tilbyder de udsendte for at imødekomme de behov, der kan opstå i perioden hhv. før, under og efter en udsendelse.

Før udsendelsen forberedes soldaten på den forestående udsendelse igennem en forberedelsesperiode, der giver lederen mulighed for at sikre, at soldaten er egnet til udsendelse, og at vedkommende er bevidst om de risici, der er forbundet med udsendelse. Under udsendelse rettes en række tilbud mod de behov, der kan opstå i forbindelse med akutte og voldsomme hændelser. Efter udsendelse imødekommes behov om tilvænning til det danske samfund og det civile liv af diverse tilbud knyttet til afvikling og reintegration.

Forskellige tilbud er iværksat for at *samle op* på og imødekomme de personer, der måtte opleve psykiske efterreaktioner af udsendelsen heriblandt mulighed for psykologforløb hos Forsvarets psykologer. Personer med langvarige fysiske skader tilbydes særlige rehabiliteringsforløb. Da også de pårørende påvirkes af og spiller en vigtig rolle i forbindelse med udsendelsen, findes ligeledes en række arrangementer, grupper og støttetilbud rettet mod de pårørende til udsendte.

I det følgende diskuteres udfordringer; i form af oplevede mangler i det nuværende system.

UDFORDRINGER – HULLER I SYSTEMET

Med baggrund i ovenstående analyse af soldater og pårørendes behov før, under og efter udsendelse og den tilsvarende udredning af Forsvarets og det offentlige systems tilbud og procedurer kan nogle generelle problematikker identificeres. Særligt de nedenstående tre problematikker indikerer, at Forsvaret og det offentlige system i begrænset omfang formår at imødegå de udsendtes og pårørendes behov:

- Forsvarets tilbud tilbydes på soldatens initiativ og omfatter ikke formelt en opsøgende indsats. Tidligere udsendte med svære psykiske problemer risikerer at *falde igennem* systemet.
- Der deles ikke oplysninger mellem forskellige instanser på tværs af Forsvaret. Forsvaret risikerer at overse psykiske skader hos ansatte, der står foran en udsendelse.
- Det stigende antal hjemvendte personer med fysiske og psykiske skader skaber en borger-/patientgruppe i det offentlige system med en ny type behov.

BEHOV FOR EN OPSØGENDE INDSATS

Siden slutningen af 1990'erne er der sket en udvikling i Forsvarets fokus på psykiske efterreaktioner ved udsendelse. Både omfanget og kvaliteten af forskellige behandlings- og støttetilbud er øget, men også tilgangen til psykiske reaktioner og behandling opleves at have gennemgået en forandring væk fra det tabuiserede.

De interviewede soldater, der har været udsendt i 1990'erne, retter en stor kritik mod måden, psykiske skader blev håndteret på i forbindelse med bl.a. udsendelser til Balkan. Tidligere udsendte soldater beskriver, hvordan det i 1990'ernes Forsvar var tabu at gå til psykolog, ligesom omfanget af støttetilbud og fokus på psykiske skader var beskedent. Informanterne fra gruppen af udsendte fra denne periode giver næsten alle eksempler på, hvordan de som hjemvendte soldater i 1990'erne skulle stå

frem fra geledet, hvis de ønskede at modtage psykologhjælp – en praksis, der førte til, at meget få soldater tog imod tilbuddet.

Både blandt de udsendte og blandt informanter fra Forsvaret bemærker man dog, at der siden 1990'erne er sket en positiv udvikling med oprettelsen af forskellige tilbud såsom den obligatoriske psykologsamtale. Tillige oplever informanterne, at der er sket en aftabuisering i Forsvarets fokus på psykiske skader de senere år. Denne proces er særligt sket på lederniveau. Flere ledere fra Forsvaret påpeger vigtigheden af, at man fra ledelsesniveau er åben omkring de psykologiske konsekvenser, som kan følge med en udsendelse, og om mulighederne for psykologisk behandling gennem Forsvaret. Netop fordi Forsvaret traditionelt er en 'machokultur', er det vigtigt, at accepten også kommer fra ledelsesniveau. Og denne udvikling beskrives af flere informanter: "Der er en helt anden åbenhed omkring det der. Cheferne går jo også til psykolog og fortæller, at de gør det. Så bliver det jo straks meget mere legalt," udtaler en udsendt.

At dette fokus på psykiske skader først indtræder i forbindelse med Irak- og Afghanistan-missionerne betyder dog, at gruppen af udsendte til fx Balkan og Kosovo kan forventes at rumme en stor andel af personer med psykiske skader, som er *faldet igennem* systemet. Dette bør undersøges nærmere i den videre kvantitative undersøgelse.

KRITIK AF FORSVARETS EVNE TIL AT 'SAMLE OP' PÅ PERSONER MED SVÆRE PSYKISKE SKADER

På trods af, at Forsvaret de senere år har indført en række tiltag målrettet mod personel og tidligere ansatte med psykiske efterreaktioner fra udsendelse – bl.a. den obligatoriske psykologsamtale og det opfølgende spørgeskema – synes der på dette område stadig at opstå 'huller' i systemet, idet personer med svære psykiske skader ikke samles op af disse tilbud.

Både de obligatoriske psykologsamtaler, spørgeskemaet fra IMP og de opfølgende arrangementer for de hjemvendte soldater er indført af Forsvaret for at 'samle op' på de soldater, der måtte opleve psykiske problemer efter en udsendelse.

Alligevel retter informanter både fra Forsvaret og fra gruppen af pårørende og udsendte kritik mod Forsvarets evne til at samle op på personer med svære psykiske problemer. En informant fra Forsvaret udtaler: "Der, hvor vores jobfunktion virkelig halter fra Forsvaret, er

opfølgning på soldater, der kommer hjem.” En anden informant fra Forsvaret mener, at der mangler en opsøgende indsats fra Forsvarets side: ”Vi tror lidt, at når vi sender breve ud til folk 1 eller 2 år efter, så svarer folk, og så har vi ligesom et billede. Og jeg må bare sige, det er fantastisk, at systemet stadig kan tro, at det virker! For selvfølgelig fanger man nogen op, men de, der virkelig sidder og kigger ind i væggen, og de, der slår politiet ihjel med en sabel, de svarer jo ikke.”

Problemet opstår bl.a., fordi de fleste af Forsvarets tilbud kun kan initieres på soldatens eget initiativ. På den måde opstår der en risiko for at ’overse’ den gruppe af tidligere udsendte, der måtte have så massive psykiske problemer, at de har isoleret sig socialt. Flere informanter efterlyser derfor en mere opsøgende indsats fra Forsvarets side, således at initiativet ikke ligger hos den hjemvendte soldat selv, men at tilbud i stedet kan initieres på baggrund af formodninger om, at en soldat døjer med psykiske problemer. Opsøgende strategier findes for eksempel i en del kommuner inden for den psykiatriske behandling (OP-Team).

I FPT er man opmærksom på, at Forsvaret har behov for en mere målrettet indsats for ansatte med psykiske skader. Ligesom man har oprettet rehabiliteringsenheden for fysisk tilskadekomne, arbejdes der på interviewtidspunktet på at oprette et lignende tiltag for psykisk tilskadekomne. Ifølge informanter lader denne indsats dog vente på sig, fordi de psykiske skader ofte ikke direkte kan relateres til udsendelsen: ”Vi kan meget nemt se, om skaden er pådraget, fordi du ramte en mine, det er sværere med dem, der har psykiske mén. Men vi kan se eller konstatere, at der er et større antal. Nu har man så diagnosticeret dem med PTSD, vi ved ikke, hvilken gruppe de falder i, men i hvert fald kan vi se, at de ikke kan fungere i deres arbejdsliv af flere forskellige grunde. Og vi kan også se, at vi må gøre noget i forhold til dem. De kan ikke fungere på deres arbejdsplads.” Problemerne på arbejdspladsen kan bestå i hyppigt sygefravær, problemer med at begå sig socialt eller social isolation.

Informanter fra Forsvaret og Forsvarets støttegrupper ser tillige, at en særlig risikogruppe består af de soldater, der forlader Forsvaret og herefter oplever psykiske problemer. Her har mellemledere fra Forsvaret ikke længere mulighed for at være opmærksomme og tilbyde hjælp til støtte. Her rejser informanter igen kritik af, at støttetilbud skal ske på soldatens eget initiativ. En informant fra en af Forsvarets støttefunktioner udtaler: ”Vi lukker folk ud til ingenting, og de bliver dårlige af det. [...] Hvis deres pårørende ringer, så er det mindste, man kan gøre, fan-

deme at løfte telefonen og ringe den anden vej og spørge, hvordan går det?”

UFORMELLE OPSAMLINGSSTRATEGIER

I interviewene nævnes flere eksempler på, at ledere og mellemedere fra Forsvaret på eget initiativ opretter uformelle procedurer for at 'samle op' på tidligere udsendte med psykiske problemer. Disse uformelle procedurer er i nogle tilfælde i strid med Forsvarets formelle regler, men forsvareres af initiativtagerne med, at der mangler formelle procedurer målrettet mod personer med psykiske skader. Eksemplerne på disse uformelle strategier indikerer, at der er et behov for opsøgende tiltag og procedurer rettet mod personer med psykiske følger fra udsendelsen.

Et eksempel er, at en leder i forbindelse med et 3-måneders arrangement bliver opmærksom på, at en tidligere underordnet soldat har psykiske problemer, hvorefter han på eget initiativ kontakter en psykolog fra Forsvaret og beder vedkommende kontakte soldaten: ”Vi har udvekslet oplysninger, som normalt vil være [fortrolige] ... [...] jeg har kunnet ringe til X [psykologen] og sige: Jeg tror, at du skal tage fat i ham her nu.’ Og så ringer han til folk og spørger, hvordan det går. Men det er mere viljen til at få ting til at fungere, end det er systemet,” fortæller informanten fra Forsvaret.

Et andet eksempel på en uformel procedure er, at en ansat i Forsvaret på lederniveau 'befaler' en af sine soldater at se en psykolog.

Et tredje eksempel på en uformel procedure er, at en leder i Forsvaret efter kompagniets hjemkomst opretter et register over kompagniets soldater. Herefter inddeler han soldaterne i tre forskellige farvekategorier, der indikerer soldatens psykiske tilstand efter hjemkomst og dermed behovet for en opfølgning fra selv samme leder i form af et tilbagevendende telefonopkald. Denne opfølgning på kompagniets soldater fortsætter også for dem, der efter hjemkomst forlader Forsvaret.

Der findes i denne undersøgelse yderligere eksempler på, at personer i Forsvaret på leder- og mellemederniveau har oprettet uformelle strategier for at 'samle op' på tidligere udsendte med psykiske problemer. Eksemplerne indikerer, at Forsvarets formelle procedurer ikke fungerer tilstrækkeligt, idet ledere i Forsvaret oplever, at psykisk udsatte hjemvendte falder igennem systemets formelle procedurer. Samtidig viser eksemplerne på de forskellige former for uformelle strategier til at 'samle

op' på tidligere ansatte en stor velvilje blandt Forsvarets ledere til netop at yde de psykisk udsatte tidligere ansatte en ekstra støtte.

EN OPSØGENDE STRATEGI

Ovenstående eksempler på uformelle procedurer blandt Forsvarets ledere rejser spørgsmålet om, hvorvidt Forsvaret bør benytte sig af en mere opsøgende strategi for at samle op på tidligere udsendte med svære psykiske problemer. Flere informanter fra Forsvaret påpeger, at en mere opsøgende indsats vil give en mulighed for at 'samle op' på personer med svære psykiske problemer, som ellers er socialt isolerede. En informant fra en af Forsvarets støttefunktioner udtaler: "Et af hovedsymptomerne er jo netop denne her tendens til social isolation. At man trækker sig, fordi man psykologisk set har fået et knæk i sin tillid til omverdenen."

I fagforeningen HKKF har man med Livlineprojektet gode erfaringer med en opsøgende strategi rettet mod tidligere soldater med svære psykiske skader – et opsøgende arbejde, der ikke sker på soldatens eget initiativ, men i stedet på baggrund af henvendelse fra den pågældendes tidligere soldaterkammerater eller pårørende. Informanter fra Forsvaret påpeger dog, at en mere opsøgende strategi fra Forsvarets side vil være uetisk og umyndiggørende, idet det fratager individet initiativretten til behandling. En informant fra Forsvaret udtaler: "Det er jo generelt sådan, at vi altid selv skal opsøge hjælp, medmindre du umyndiggør folk, og det skal der meget til, før du bliver i Danmark." I den forbindelse kan det tilføjes, at det i henhold til forvaltningsloven kan være problematisk, hvis Forsvaret på eget initiativ tager kontakt til tidligere soldater med det formål at få dem startet i et behandlingsforløb.

Samtidig viser interview med gruppen af hjemvendte soldater, at de fleste mener, at de har den nødvendige information og muligheder for at opsøge behandling. En informant udtaler: "Jeg føler, at vi bliver taget godt hånd om. Hvis vi har brug for at få snakket med en psykolog, så ringer vi sgu bare." Udsagn som disse forekommer i flere interview med ressourcestærke soldater, hvoraf nogle selv har benyttet sig af Forsvarets behandlings- og støttetilbud. Dog nævner samme gruppe informanter i enkelte interview også eksempler på kammerater, der er 'faldet igennem systemet'. En soldat fortæller om en kammerat: "Da han kom hjem, så en måneds tid efter var der åbenbart en af hans kammerater, der døde. Han havde fået kontrakt heroppe, og siden da har han sådan set været

sygemeldt heroppe fra kompagniet. Han har så lige sagt op. X [anden kammerat] har forsøgt at ringe til ham mange gange, og de var sådan set rimelig tætte kammerater i Afghanistan. Han svarer ikke på opkaldene og ringer ikke tilbage, han har nu slettet sin Facebook-profil." Informanten tilføjer, at der ikke blev taget affære fra Forsvarets side: "De sender et spørgeskema ud efter 6 måneder, når man har været hjemme, for at høre, hvordan man har det. Derudover er det op til en selv at være opsøgende."

Dette billede af soldater, der ikke har ressourcer til at benytte sig af Forsvarets tilbud, identificeres i denne undersøgelse primært på baggrund af interview med relativt ressourcestærke informanter fra gruppen af udsendte. Hvorvidt dette billede i realiteten kan se mere alvorligt ud, bør ligeledes undersøges i det kvantitative studie.

DELING AF OPLYSNINGER

Et problem, der relaterer sig til ovenstående problematik, er, at Forsvaret og FPT ikke ligger inde med oplysninger om deres ansattes psykiske tilstand. Forsvaret risikerer at sende ansatte ud til mission, som de på grund af deres psykiske tilstand ikke er egnede til.

Flere informanter nævner eksempler på personer, der er blevet udsendt af Forsvaret på trods af psykiske skader fra tidligere udsendelser og foregående indlæggelser på psykiatrisk skadestue. Hvorvidt der er tale om enkelte sager, eller om dette sker i større omfang, må ligeledes undersøges i det kvantitative registerstudie.

Tavshedspligten mellem Forsvarets psykologer og Forsvarets Personeltjeneste betyder, at FPT risikerer at sende soldater ud til mission på trods af, at Forsvarets psykologer ligger inde med en viden om, at den pågældende har psykiske skader. En række informanter fra Forsvaret beskriver ligeledes dette problem: "[Det er et] stort problem, at vi ikke kan se, om en soldat er klar til udsendelse, fordi der er vandtætte skotter mellem personaleafdelingen og IMP." I henhold til forvaltningsloven er der tavshedspligt mellem de forskellige enheder i Forsvaret. IMP må således ikke videregive oplysninger om deres brugere til Forsvaret. FPT har heller ikke adgang til de ansattes journaler fra det offentlige system og kan således ikke se, om en ansat tidligere har indlæggelse på psykiatrisk skadestue eller andet bag sig.

Flere informanter fra Forsvaret vurderer, at tavshedspligten er problematisk, og enkelte beskriver, hvordan der også her eksisterer uformelle veje, hvorigennem der deles informationer mellem Forsvarets enheder. En informant beskriver, hvordan man kan "hviske kompagnichefen det i øret", hvis man fx skønner, at "det her er til fare for ham selv [den udsendte] og kompagniet." Formelt set er der også inden for rammerne af forvaltningsloven meldepligt i tilfælde af, at en leder eller behandler oplever, at tilbageholdelse af oplysninger vil have fatale konsekvenser for den udsendte selv eller for andre.

Flere informanter indvender, at en større viden omkring den enkelte soldats psykiske tilstand før udsendelsen vil minimere risikoen for efterfølgende psykiske mén for soldaten selv og ligeledes gavne det samlede kompagni under udsendelsen. Her vil deling af oplysninger mellem forskellige enheder eller en styrket screeningsprocedure evt. kunne forebygge, at soldater med psykiske problemer udsendes til mission. Dog vil sådanne tiltag have store etiske konsekvenser og ligeledes svække det positive incitaments struktur, som er udviklet i Forsvaret omkring det at opsøge psykologhjælp i Forsvaret. Ligeledes stiller informanter fra Forsvarets støttefunktioner spørgsmål ved, hvorvidt en psykologisk screening før udsendelse reelt vil kunne udpege de personer, der på grund af deres psykiske tilstand ikke er egnede til udsendelse. Litteraturen giver tillige ingen klare indikationer (se fx Rona et al., 2005).

EN BORGERR- OG PATIENTGRUPPE MED EN TYPE BEHOV

De soldater, der vender hjem med fysiske skader, skaber en ny patientgruppe med en ny type skader, som skal behandles i det offentlige behandlingssystem. Dette kræver en ekspertise og en viden omkring den nye patientgruppe samt et behov for specialisering i en ny type skader. Den nye patientgruppe i det offentlige system skaber for eksempel et øget vidensbehov om krigsskader, for eksempel viden om eksplosions-skader, skudsår m.m.

Samme gruppe af hjemvendte soldater med fysiske skader udgør ligeledes en ny gruppe borgere i det kommunale system, der fx skal have adgang til forskellige hjælpemidler, hjemmehjælp eller handicapboliger. Denne borger- og patientgruppe, som udgøres af hjemvendte soldater med varige skader, er relativt ny, men fortsat voksende. Det skaber et

stigende pres på diverse tilbud, der i visse tilfælde allerede rummer ventelister til fx handicapboliger.

Også den gruppe, der oplever psykiske skader efter udsendelsen, skaber et pres på behandlingssystemet. Her kan der bl.a. ses en voksende gruppe med diagnosen PTSD og andre krigsrelaterede psykiatriske diagnoser. I sommeren 2009 blev Sundhedsstyrelsen gjort opmærksom på, at tidligere og nuværende udsendt personel oplevede vanskeligheder forbundet med at blive modtaget og behandlet i psykiatrien, når de henvendte sig med psykiatriske problemer relateret til traumatiske hændelser i forbindelse med en udsendelse. Hjemvendte soldater oplevede at blive afvist fra psykiatriske skadestuer. Sundhedsstyrelsen sendte herefter et notat til landets psykiatriske afdelinger. Denne sag understreger vigtigheden af, at man i den offentlige psykiatri har viden og ressourcer til at modtage den nye patientgruppe, som gruppen af hjemvendte soldater med psykiske efterreaktioner udgør. I Forsvarets støttefunktioner udtrykker man bekymring for denne udvikling. En informant retter kritik mod de manglende ressourcer: "Så har vi også efter min mening et overbelastet psykiatrisk system, som i forvejen har svært ved at håndtere de grupper, der allerede findes. Og her har vi så en ekstra gruppe, som vi fører ind i det system. Og det, synes jeg, er bekymrende. Jeg sidder i Forsvaret, men et eller andet sted er det jo almindeligvis sundhedsvæsenet, der tager sig af de her ting."

En lignende problematik gør sig gældende i det kommunale system, hvor gruppen af hjemvendte soldater med psykiske skader også møder systemet. Informanter fra eksterne støttegrupper kritiserer det manglende fokus på psykiske skader, som de hjemvendte soldater møder i det kommunale system. En informant nævner eksempler på hjemvendte soldater med diagnosen PTSD, der har mistet deres sociale ydelser, fordi de på grund af massive psykiske skader ikke har været i stand til at opfylde kommunens krav til aktivering eller fremmøde. Sager som denne vidner om en manglende opmærksomhed på den nye gruppe af borgere med behov for ekstra støtte, som hjemvendte soldater med psykiske problemer kan udgøre i det kommunale system.

Enkelte informanter fra Forsvaret ser en udfordring i, at hjemvendte soldater modtages i det offentlige system på lige fod med andre danskere. Der stilles spørgsmål ved, hvorvidt danske hjemvendte soldater udgør en gruppe, der skal have særlige forhold og tilbud. En informant udtaler: "Det, der selvfølgelig er udfordringen, er, at der kan ligge

en soldat på Rigshospitalet, som har mistet det ene ben, fordi han har trådt på en vejsidebombe, og den anden patient på stuen er en, der har mistet benet på grund af sukkersyge, eller fordi han har kørt åndssvagt på en motorcykel. Det kan godt give nogle problemer, fordi den ene har, i mine øjne, været helt for Danmark, og den anden har måske været et kvaj.” Problematiseringer som denne vedrører også udarbejdelsen af en ny dansk veteranpolitik.

BEHOV FOR EN VETERANPOLITIK

Danmark adskiller sig fra mange andre lande ved ikke at have en officiel veteranpolitik. En sådan er dog under udarbejdelse. Af Forsvarsforliget fra 2010-2014 fremgår det, at der nedsættes en tværministeriel gruppe, som skal udarbejde et forslag til en veteranpolitik med forankring i Forsvarsministeriet. Veteranpolitikken forventes vedtaget ultimo 2010. Den indledende Veteranudredning definerer for første gang et dansk veteranbegreb og udreder ligeledes de problematikker, som en fremtidig veteranpolitik bør tage hånd om i forbindelse med både veteraner og pårørende. ”Ved en veteran forstås en person, der – som enkeltperson eller i en enhed – har været udsendt i mindst én international operation. Personen kan fortsat være ansat i Forsvaret, men kan også være afgang fra organisationen og overgået til det offentlige uddannelsessystem, arbejdsmarked eller andet.” (Forsvarsministeriet, 2010). Formålet med veteranpolitikken er, ”at den udsendtes indsats værdsættes, og at samfundets ansvar over for veteraner tydeliggøres.” En styrket veteranpolitik i Danmark forventes at kunne kvalificere både Forsvaret og det øvrige offentlige system til en bedre modtagelse af danske veteraner, ligesom den bør komme med forslag til, hvordan der bedre kan tages hånd om de pårørende.

I lande med en lang krigstradition er veteranbegrebet og policyfeltet omkring veteraner udviklet gennem mange år. I USA er veteranbegrebet som nævnt udviklet, siden Vietnam-krigens veteraner vendte hjem til et system, der ikke var i stand til at modtage dem, og til en manglende anerkendelse. Det har ført til et system, hvor veteraner mødes af ordninger, der giver dem en række fordele eller styrkede borgerrettigheder fx lettere adgang til uddannelsessystemet. Samtidig findes formelle procedurer for anerkendelse i form af mindedage, højtideligheder, monumenter

o.l. Det er ikke denne undersøgelses formål at sammenligne veteranpolitikker på tværs af lande, men det skal fremhæves, at et sådant komparativt studie vil være en interessant måde at belyse de forskellige tilgange, som kan rettes mod problematikker knyttet til hjemvendte soldater.

Danmark indførte i 2009 for første gang en officiel flagdag for de danske veteraner, nemlig den 5. september. Denne dag blev indført for at skabe fokus på de udsendes indsats. I august 2010 åbnede tillige det første veteranhjem i Fredericia. En dansk veteranpolitik kan medvirke til at skabe den anerkendelse og opmærksomhed fra samfundet, som mange soldater og pårørende oplever som betydningsfuld. Denne holdning kommer til udtryk blandt flere informanter. En konkret veteranpolitik kan sikre, at der skabes fokus omkring og oprettes tilbud på de områder, hvor soldater og pårørende oplever et behov i forbindelse med udsendelsen eller følgevirkningerne deraf.

I kommissoriet til veteranudredningen hedder det, at veteranpolitikken skal sikre fokus på de nedenstående områder for veteraner og pårørende. Inden for hvert af disse områder peger denne undersøgelse på, at der dels allerede eksisterer en række tilbud, dels p.t. er behov til systemet, som ikke imødekommes. Disse punkter er alle behandlet i ovenstående, men opsummeres kort i det følgende.

- Støtte til tilskadekomne medarbejdere
- Psykologisk støtte – forebyggelse og behandling
- Støtte til pårørende og til udsendt personel
- Tilbud til veteraner drevet af NGO'er og faglige organisationer
- Akklimatisering.

Støtte til tilskadekomne medarbejdere sikres af Forsvaret gennem fx oprettelsen af rehabiliteringsenheden, der bl.a. søger at sikre den tilskadekomne en relevant arbejdsplads enten i Forsvaret eller på det offentlige arbejdsmarked. Ligeledes giver erstatningsordninger mulighed for arbejdsskadeserstatning. I det offentlige system oplever varigt skadede soldater dog, at de mødes af forskellige begrænsninger fx i form af ventelister på handicapboliger.

Psykologisk støtte – forebyggelse og behandling – sikres af Forsvaret gennem diverse muligheder for psykologisk assistance gennem IMP og netværkspsykologerne, obligatoriske psykologsamtaler, spørgeskemaer m.m. På dette område er der sket en udvikling siden 1990'erne,

hvor tilbuddene var begrænsede og omfattet af tabuisering. I dag er tilgængeligheden lettere for både udsendte og pårørende. Dog baseres de fleste tilbud i høj grad på soldatens eget initiativ, og dette kan føre til, at nogle grupper 'falder igennem' systemet på grund af social isolation.

Støtte til pårørende og til udsendt personel sker for de pårørende i form af mulighed for deltagelse i diverse pårørendearrangementer samt mulighed for at benytte kontaktofficer og Forsvarets socialrådgivere. Støtten under udsendelsen sker for de udsendte dels i form af akut assistance i forbindelse med voldsomme hændelser, dels i form af muligheden for samtaler med feltpræst og ledere. Særligt i overgangen til en civil tilværelse bør de pårørende i højere grad forberedes på de vanskeligheder, der ligger heri.

Tilbud til veteraner drevet af NGO'er og faglige organisationer er mange og omfangsrige, og både veteraner og pårørende udtrykker en stor tilfredshed med de mange muligheder for støtte gennem forskellige grupper. Dog efterlyses klart en organisering eller koordinering af disse tilbud, der vil gøre det lettere for både veteraner og pårørende at benytte sig af deres muligheder. En sådan organisering vil hindre, at tilbud overlapper eller ikke benyttes, og dette vil sandsynligvis forbedre kvaliteten af disse.

Akklimatisering er ganske central for de hjemvendte soldaters omstilling til den civile hverdag og dermed deres videre velbefindende. Her har Forsvaret oprettet forskellige tilbud, heriblandt battlemind-homemind-forløbet for HRU-soldater, der tager hånd om dels den psykiske og sociale tilvænningsproces, dels omstillingen i arbejdssituationen.

Undersøgelsen viser således, at der inden for veteranpolitikens centrale temaer er forskellige krav til systemet, som ikke imødekommes af det nuværende system. Her kan en dansk veteranpolitik være med til at definere indsatsen over for de danske veteraner og deres pårørende, både i Forsvaret og det offentlige system. Spørgsmålet vil for eksempel være, hvorvidt denne gruppe af danske veteraner skal have flere og andre muligheder end andre grupper i samfundet.

OPSUMMERING

Ovenstående analyse identificerer generelle problematikker, der rejses i forbindelse med de mangler, som kan identificeres i Forsvarets og det

offentlige systems tilbud og procedurer til udsendte og deres pårørende. Særligt påpeges det, at Forsvaret ikke formår at 'følge op' på den gruppe af hjemvendte soldater, som efter hjemkomst forlader Forsvaret og overgår til det civile, og som oplever svære psykiske problemer. Forskellige tiltag er oprettet netop med det formål, heriblandt muligheden for at modtage psykologhjælp fra Forsvaret for tidligere udsendte. Dette og andre tiltag baseres dog på soldatens eget initiativ, og her kan soldater med svære psykiske skader risikere at 'falde igennem' i systemet. Ligeledes rejses en generel problematik omkring den støtte, som de hjemvendte soldater møder i det offentlige system. Det stigende antal udsendelser til internationale missioner tilfører det offentlige system en ny borger- og patientgruppe, og det skaber krav til en større viden og eventuelt flere ressourcer til de områder, hvor den hjemvendte soldat møder det offentlige system. Disse problematikker understreger vigtigheden af, at Danmark i udarbejdelsen af den nye veteranpolitik, som er undervejs, udarbejder løsninger på de forskellige problematikker, som er blevet fremhævet i denne rapport.

DEL 3: KONKLUSION – UDSENDELSENS KONSEKVENSER OG SYSTEMETS HÅNDTERING

Interviewundersøgelsen, som er præsenteret i denne rapport, har fokuseret på to spørgsmål i relation til de udsendte, som har deltaget i militære missioner siden 1992, og de pårørende:

- Hvordan oplever udsendte, at udsendelsen har konsekvenser for deres liv før, under og efter udsendelsen?
- Hvordan imødegås disse behov af Forsvaret og det øvrige offentlige system?

De oplevede konsekvenser af udsendelse udgøres af såvel positive som negative konsekvenser for fx familieliv, arbejdsliv m.m. Udsendelse kan tillige have fysiske konsekvenser fx i form af mistede lemmer, og udsendelse kan ligeledes have psykiske konsekvenser af både berigende og af belastende karakter.

De oplevede konsekvenser af udsendelse stiller nogle krav til Forsvaret og det offentlige system om forskellige procedurer og tilbud til nuværende, tidligere og fremtidige udsendte. Ud over at afdække de oplevede konsekvenser af udsendelse har et andet formål med undersøgelsen været at identificere de krav til systemet (Forsvarets og det offentlige), som udsendelse genererer, og at identificere de områder, hvor den nuværende kvalitet og omfang af tilbud ikke modsvarer de oplevede

konsekvenser af udsendelse. Disse to formål er afspejlet i opbygningen af rapporten i to dele.

Undersøgelsen er bygget på en analyse af kvalitative interview med 44 informanter. Teoretisk perspektiv (transitionsteori), analyse og interviewguide er inspireret af en litteraturgennemgang. De 44 informanter, som deltog i undersøgelsen, bestod af: 1) udsendte og hjemvendte soldater fra både kampenheder, logistik, administration o. l.; 2) pårørende til udsendte; 3) repræsentanter fra Forsvaret og det offentlige system samt repræsentanter fra eksterne støttefunktioner.

Hvordan oplever udsendte, at udsendelsen har konsekvenser for deres liv før, under og efter udsendelsen?

Til udsendelse i internationale missioner sammensættes kompagnierne af SRS- og HRU-personel. I perioden **før** udsendelse karakteriseres motivationen for at blive udsendt af et ønske om selvrealisation og udfordringer/oplevelser samt ideologi for særligt HRU-personellet og i mindre grad for SRS-personellet. Udsendelsen er forbundet med risici, og det skaber ofte store bekymringer hos de pårørende og i mindre grad hos de kommende udsendte. Forsvaret lægger dog stor vægt på at imødekomme de pårørendes bekymring, således at de kan fungere som 'gode' pårørende under udsendelsen.

I forbindelse med de forhold, som motiverer til at vælge udsendelse, identificerer analysen en kritik af den 'manglende psykologiske screening' af dele af HRU-personel, da nogle soldater kan sendes ud uden at være egnede. Tillige indikerer analysen, at Forsvaret ikke i tilstrækkelig grad forbereder de udsendte og deres pårørende på, at den udsendte i mange tilfælde opleves som en forandret person, når vedkommende vender tilbage fra en udsendelse.

Flere forskellige oplevelser **under** mission kan give påvirkninger i form af psykiske og fysiske konsekvenser efter missionen. Udsendelsen til voldsomme missioner som kampsoldater giver soldaterne oplevelser med lemlæstelse og død blandt kammerater samt adrenalinsus, men det opfylder samtidig de ønsker, der særligt motiverede HRU-personellet. De oplever en selvrealisering og udfordringer/oplevelser, og at de ideologiske aspekter også er relevante, idet de er 'med til at gøre en forskel'. Denne oplevelse udfordres af baglandet i form af samfundets opbakning til missionen og pressens dækning af hændelser og selve krigsdeltagelsen. Udsendelse til missioner med et svagt mandat kan påvirke i form af af-

magtsfølelse, som flere udsendte efterfølgende har svært ved at bearbejde. Det stærke kammeratskab (i 'den militære familie'), tryghed ved uddannelsesniveau og ledelse spiller dog her en stor rolle i forhold til, hvordan de udsendte 'kommer igennem' deres oplevelser uanset missionstype. Systemet imødegår de voldsomme oplevelser, som de udsendte bl.a. udsættes for ved fx at tilbyde akut assistance ved voldsomme hændelser i form af debriefing. Disse møder dog kritik i undersøgelsen på grund af manglende dokumenteret effekt, men de udsendte vurderer dem overvejende positivt, ligesom det er tilfældet i andre internationale undersøgelser.

Samtidig opleves distancen mellem pårørende og udsendte som stor, både fysisk og mentalt. De pårørendes opbakning er imidlertid meget vigtig for, hvordan den udsendte fungerer i missionsområdet. Systemet imødekommer de pårørendes behov ved at give mulighed for at deltage i familienetværk, men ønsket om en tættere kontakt mellem pårørende og den udsendte i missionsområdet er oftest umulig at etablere bl.a. grundet de fysiske forhold, som missionen finder sted under.

Omstillingen fra militær til civil tilværelse er ofte vanskelig for den hjemvendte og dennes pårørende **efter** afsluttet mission. Dette skyldes dels, at en del forlader Forsvaret og dermed deres 'militære familie', dels, at alle oplever kortere og enkelte længere psykiske efterreaktioner fx i form af forhøjet stressniveau, samt at den udsendte som person er forandret. Denne forandring kommer som en overraskelse for både den HRU-udsendte, de pårørende og sociale netværk. Omverdenens generelle anerkendelse af indsats viser sig at være vigtig for at komme igennem omstillingen. Tillige er mediedækningen i de udsendtes øjne overvejende negativ og unuanceret, og det gør ligeledes reintegrationen i en dansk hverdag vanskelig.

For at gøre reintegrationen i en dansk hverdag lettere for de udsendte og deres pårørende har Forsvaret styrket proceduren i forbindelse med afvikling af personel. Dette er dog formelt set på forsøgsbasis, selvom det har været gennemført med gode resultater siden 2008. Ligeledes har Forsvaret oprettet forskellige tiltag for at samle op på hjemvendte med fysiske og psykiske skader. Der eksisterer øjensynligt ikke en samlet evaluering af effekterne af disse reintegrationstiltag.

Hvordan imødegås disse behov af det offentlige system og af Forsvaret?

I denne undersøgelse rejses der kritik af Forsvarets og det offentlige behandlingssystems evne til at samle op på hjemvendte soldater. Denne kan sammenfattes som følger:

Støtte til fysisk tilskadekomne medarbejdere sikres af Forsvaret gennem fx oprettelsen af rehabiliteringsenheden. Når en tilskadekommen udsendt overgår til det offentlige behandlingssystem, oplever tilskadekomne dog, at de mødes af forskellige begrænsninger fx i form af ventelister på handicapboliger.

Psykologisk støtte – forebyggelse og behandling – sikres af Forsvaret gennem diverse muligheder for psykologisk assistance gennem IMP og netværkpsykologerne, obligatoriske psykologsamtaler, spørgeskemaer m.m. Den psykologiske støtte er i overvejende grad baseret på soldatens eget initiativ, og dette kan føre til, at nogle 'falder igennem' systemet på grund af depression, angst og social isolation. Således sætter analysen spørgsmålstegn ved, hvorvidt spørgeskemaer er den optimale metode til at opspore personer med psykiske problemer, der er provokeret af udsendelsen. Tillige sætter analysen spørgsmålstegn ved, om de uformelle strategier til deling af information bør formaliseres, idet forvaltningslovens regler dog må overholdes.

Støtte til pårørende sikres dels gennem Forsvarets pårørendearrangementer, dels gennem akut assistance og tilbud om psykolog- og socialrådgiverhjælp før, under og efter udsendelse. Disse arrangementer vurderes samlet positivt.

Tilbud til udsendte drevet af NGO'er og faglige organisationer er mange og omfangsrige, og både udsendte og pårørende udtrykker en stor tilfredshed med de mange muligheder for støtte gennem forskellige grupper, idet disse iblandt opfattes som havende en bedre kvalitet sammenlignet med Forsvaret og det offentlige. Dog efterlyses en mere overskuelig organisering eller koordinering af disse tilbud, der vil gøre det lettere for både udsendte og pårørende at identificere relevante tilbud.

Ligeledes identificerer analysen en generel problematik omkring den støtte, som de hjemvendte soldater møder i det offentlige system. Det stigende antal udsendelser til internationale missioner tilfører det offentlige system en ny borger- og patientgruppe, og det skaber krav om en større viden og eventuelt flere ressourcer til de områder, hvor den hjemvendte soldat møder det offentlige system.

Som det fremgår af kritikken, lever disse mange tilbud og procedurer i et vist omfang op til de behov, som de udsendte og pårørende oplever. På trods af forskellige tiltag er der i interviewene kritik af Forsvarets evne til at 'følge op' på de soldater, der efter hjemkomst forlader Forsvaret og overgår til en civil tilværelse.

Undersøgelsen viser således, at der inden for veteranpolitikens centrale temaer er forskellige krav til systemet, som ikke imødekommes af det nuværende system. Her vil en dansk veteranpolitik – med inspiration fra andre landes veteranpolitikker – være med til at definere indsatsen over for de danske veteraner og deres pårørende, både i Forsvaret og det offentlige system. Det vil fx sige, om veteraner skal have fordele frem for andre grupper i samfundet i form af kortere ventetider på behandlinger og lettere adgang til uddannelsespladser. Eller om veteraner med deres valg af udsendelse selv bør tage konsekvenserne af udsendelse og leve med de ventelister, der er for andre borgere.

Denne konklusion understreger behovet for en dansk veteranpolitik. En dansk veteranpolitik kan på samme måde være med til at skabe den anerkendelse og opmærksomhed fra samfundet, som mange soldater og pårørende oplever som betydningsfuld. Ligeledes vil en veteranpolitik være med til at sikre, at der skabes fokus omkring og oprettes tilbud på de områder, hvor soldater og pårørende oplever et behov for støtte i forbindelse med udsendelsen eller følgevirkningerne deraf.

LITTERATUR

- Alden, C. (2002): "Making Old Soldiers Fade Away: Lessons from the Reintegration of Demobilized Soldiers in Mozambique." *Security Dialogue* 33: 341-356, 2002.
- Andersen, H.E. (1998): "Danske FN-soldater – 2 år efter: Opfølgingsundersøgelse af DANBAT 7&8." *FCL Publikation 144*.
- Appadurai, A. (2006): *Fear of small numbers. An Essay on the Geography of Anger*. Durham & London: Duke University Press, 2006.
- Bache, M. (1998): "DIB-Soldat eller ej?" *FCL Publikation 146*.
- Bauman, G. (1992): *Ritual implicates "Others": rereading Durkheim in a plural society*. London: Routledge, 1992.
- Bessel, R. (1988): "The Great War in German Memory: The Soldiers of the First World War, Demobilization, and Weimar Political Culture." *German History* 6(1): 20-34, 1988.
- Blair, C. (1999): "Contemporary U.S: Memorial Sites as Exemplars of Rhetoric's Materiality." In Selzer, J. & Crowley, S. (eds.): *Rhetorical Bodies*. University of Wisconsin Press, 1999.
- Bryan, D. & C. Stevenson (2009): "Flagging Peace. Struggles over Symbolic Landscape in the New Northern Ireland," 68-84. In Ross, M.H. (ed.): *Culture and Belonging in Divided Societies. Contestation and Symbolic Landscapes*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009.

- Connerton, P. (2009): *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press 2009.
- Connerton, P. (1989): *How Modernity Forgets*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Das, V. (2006): *Life and words. Violence and the descent into the ordinary*. Berkeley: University of California Press, 2006.
- De Mel, N. (2007): *Militarizing Sri Lanka. Popular Culture, Memory and Narrative in the Armed Conflict*. New Delhi: Sage, 2007.
- Doyle, M. & K.A. Peterson (2005): "Re-entry and reintegration: Returning home after combat." *Psychiatric Quarterly* 76(4): 361-370, 2005.
- Dubisch, J. (2009): "Forget the War, Remember the Warrior." *Anthropology News*: 10, May 2009.
- Forsvarsministeriet (2010): *Baggrundsnotat. Redegørelse for veteranforhold*. København: Forsvarsministeriet.
- Gerber, D.A. (2003): "Disabled Veterans, the State, and the Experience of Disability in Western Societies, 1914-1950." *Journal of Social History* 36: 899-916, 2003.
- Gerber, D.A. (1994): "Heroes and Misfits: The Troubled Social Reintegration of Disabled Veterans in the Best Years of Our Lives." *American Quarterly* 46(4): 545-574, 1994.
- Grossman & Christensen (2008): *On Combat. The Psychology and Physiology of Deadly Conflict in War and in Peace*. Warrior Science Publications.
- Handelman, D. (1990): *Models and mirrors: towards an anthropology of public events*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Hesselberg, B. (2009): "Danmarks Internationale Veteranorganisation, De Blå Baretter." *Militært Tidsskrift 1*: 10-21, 2009.
- Jefferson, R.F. (2008): "Interfaced Memory: Black World War II Ex-GI's and Veterans' Reunions of the Late Twentieth Century." In Hamilton, P. & L. Shopes (eds.): *Oral History and Public Memories*. Philadelphia: Temple University Press, 2008.
- Jonasen, R. (2009): "Fra 'battlemind' til 'homemind'." *Militært Tidsskrift 1*: 40-46, 2009.
- Kanaaneh, R. (2009): "Blood in the Same Mud? Palestinian Veterans of the Israeli Military." *Anthropology News*: 5-6, May 2009.
- Kruger, N. (2003): "Guerilla Veterans in Post-War Zimbabwe." *Symbolic and Violent Politics, 1980-1987*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

- Kristensen, M. (2009): *Vejen til erfaring som soldat. Om læring, fællesskab og forestillinger om den fremtidige udsendelse blandt konstabelelever ved Hærens Reaktionsstyrke Uddannelse i Danmark*. Kandidatspeciale Institut for Antropologi. København: Københavns Universitet.
- Kvale, S. (1996): *InterViews: An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. Sage Publications, Inc.
- Lutz, C. (2001): *Homefront. A military city and the American 20th century*. Boston: Beacon Press, 2001.
- Mandal, R. (2009): *Å komme hjem. En pilotundersøgelse av levekår blant skadde veteraner*. Fafo.
- Messinger, S. (2009): "Recovering from Traumatic Limb Loss." *Anthropology News*: 16+18, May 2009.
- Nashif, E. (2008): *Palestinian Political Prisoners: Identity and community*. Abingdon, Oxdon: Routledge, 2008.
- Poulsen, N.B. (2009): "Veteran-begrebet og veteranens samfundsmæssige rolle gennem tiderne." *Militært Tidsskrift 1*: 83-96, 2009.
- Refslund Sørensen, B. (2010): *Krigens Danmark: Krigsveteraner og konstruktionen af Danmark*. Bilag til ansøgning, dateret 6. april 2010. Upubliceret. Institut for Antropologi. København: Københavns Universitet.
- Roberto, J.R., K.C. Hyams & Wessely, S. (2005): *Screening for Psychological Illness in Military Personnel*, 2005.
- Ross, M.H. (2009): "Cultural Contestation and the Symbolic Landscape. Politics by Other Means?" 1-24. In Ross, M.H. (ed.): *Culture and Belonging in Divided Societies. Contestation and Symbolic Landscapes*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009.
- Synnott, A. (2009): *Men and Masculinities*, 11-54, *Heroes*, 99-133, *Victims: The Wars Against Men*, 169-209, in *Re-Thinking Men. Heroes, Villains and Victims*. Farnham, Surrey: Ashgate Publ., 2009.
- Van Gennep, A. (1960): *The Rites of Passage*. University of Chicago Press 1960 (1909).
- Walkowitz, D. & L.M. Knauer (2004): *Memory and the Impact of Political Transformation in Public Space*. Durban and London: Duke University Press, 2004.

BAGGRUNDSLITTERATUR

- Buk-Swienty, T. (2008): *Slagtebank Dybbøl. 18 April 1864*. København: Gyldendal.

- Cohen, S.P, C. Brown, C. Kurihara, A. Plunkett, C. Nguyen & S.A. Strassels (2010): "Diagnoses and Factors Associated with Medical Evacuation and Return to Duty For Service Members Participating in Operation Iraqi Freedom or Operation Enduring Freedom: a Prospective Cohort Study." *Lancet* 375, 301-309.
- Hundevadt, K. (2008): *I morgen angriber vi igen*. Jyllands Postens Forlag.
- Høier-Madsen, K. et al. (2010): "Skader og død hos udsendte danske soldater. *Ugeskrift for læger* 172/2 pp. 128-132.
- Kilshaw, S. (2006): "On being a Gulf veteran: an anthropological perspective." *Philosophical Transactions of the Royal Society* 361: 697-706, 2006.
- MacCoun, R., E. Kier & A. Belkin (2006): "Does Social Cohesion Determine Motivation in Combat? An Old Question with an Old Answer." *Armed Forces and Society* 32(4).
- Møller, L.R. (2010): *Vi slår ihjel og vi lever med det*. Information.
- Sørensen, J. (2009): "At dyrke de faldne – eksempler på mindekultur blandt danske veteraner fra allieret tjeneste 1939-1945." *Militært Tidsskrift* 1: 69-73, 2009.
- Sørensen, O. L., K. Søgaard & K.G.H. Hillingsø (2006): *Udsendinge for fred. Danske Soldater i internationale konflikter*. Århus: Documentas.